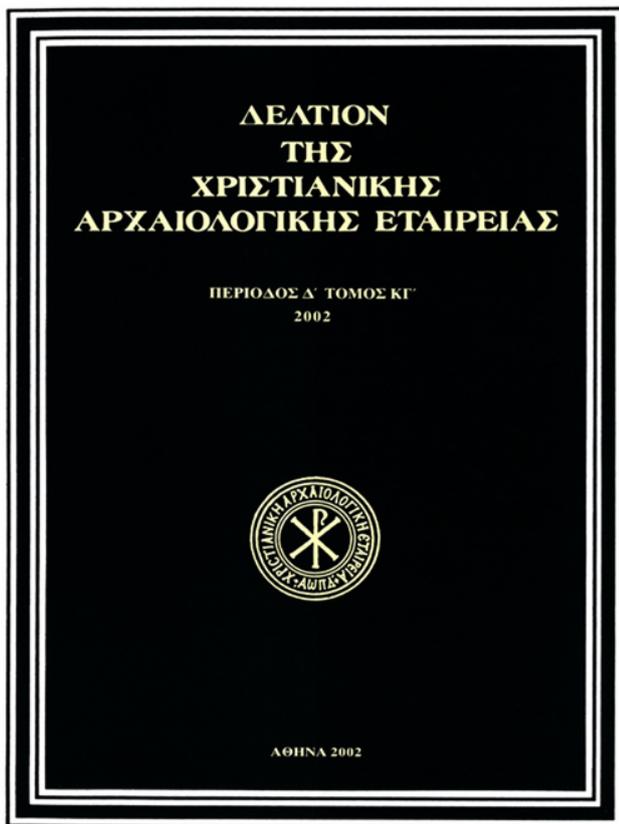

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

doi: [10.12681/dchae.356](https://doi.org/10.12681/dchae.356)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΣΑΛΗ Α. (2011). Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 255–272. <https://doi.org/10.12681/dchae.356>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 255-272

ΑΘΗΝΑ 2002

ΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΣΤΟ ΕΛΑΦΙ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ*

Στόν ὀδικό ἄξονα πού ἐνώνει τήν Καλαμπάκα μέ τήν περιοχή τοῦ Ἀσπροποτάμου στά βόρεια τοῦ νομοῦ Τρικάλων, λίγο πρὶν ἀπό τήν Καστανιά, ὑπάρχει διακλάδωση πρὸς τά νότια. Δρόμος καλῆς βατότητας ἀνεβαίνει τήν ἀπότομη βορειοανατολική πλαγιά προβούνων τῆς Πίνδου, πού εἶναι κατάφυτη ἀπό δάση. Σέ ὑψόμετρο 650 μέτρων βρίσκεται τό Ἐλάφι. Συνοικισμός τῆς κοινότητας Ἀμαράντου (Βεντίστας) ἔως τό 1999, ὑπάγεται σήμερα στόν Δήμο Καστανέας¹. Ἡ περιοχή τῆς Πίνδου ἀπό τήν Σαμαρίνα ἔως τόν Ἀσπροπόταμο καί ἀπό τό Μέτσοβο ἔως τά Τρίκαλα περιλαμβάνει βλάχικα χωριά πού κατοικοῦνται ἀπό βλαχόφωνο πληθυσμό. Τό Ἐλάφι ἀνήκει στήν ἐκτεταμένη ομάδα τῶν χωριῶν γύρω στίς πηγές τοῦ Ἀσπροποτάμου, πού κατοικοῦνται ἀπό τούς γνωστούς «Βλάχους τοῦ Ἀσπροποτάμου», οἱ ὁποῖοι διακρίνονται ἀπό ἄποψη καταγωγῆς καί διαλέκτου ἀπό τούς συγγενεῖς τους πού κατοικοῦν στήν εὐρύτερη περιοχή καί στίς ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ². Στήν περιοχή τοῦ Ἀσπροποτάμου καί πρὸς τήν πλευρά τῆς Θεσσαλίας τά κεφαλοχώρια εἶναι τό Μαλακάσι, ἡ Καστανιά καί ἡ Κρανιά³.

Τό Ἐλάφι βρίσκεται σέ ἕνα πλάτωμα στήν ἀπότομη πλαγιά τοῦ ὑψώματος Ἀμαράντου (ἢ Πλακένιου) πού

εἶναι καλυμμένη μέ πυκνά δάση ἀπό πεῦκα, καστανιές, βαλανιδιές καί ἔλατα. Ἡ οἰκονομία τοῦ χωριοῦ παλαιά βασιζόταν στήν κτηνοτροφία καί τήν ὕλοτομία. Σήμερα ὁ σημαντικότερος τομέας τῆς δραστηριότητος τῶν κατοίκων εἶναι ἡ καλλιέργεια μικρῶν ἐκτάσεων στά χαμηλότερα μέρη. Πά τό χωριό δέν ὑπάρχουν ἱστορικά στοιχεία πού νά προσδιορίζουν χρονικά τήν ἴδρυσή του, δεδομένου ὅτι κανένας ἀπό τούς μελετητές τῆς Θεσσαλίας ἀλλά καί τῶν βλάχων τῆς Πίνδου ἢ οἱ περιηγητές τοῦ 17ου, 18ου, 19ου αἰώνα δέν ἔχουν ἀσχοληθεῖ ιδιαίτερα. Μερικές σποραδικές ἀναφορές μόνον ἔγιναν μέ ἐπισήμανση τῆς ὑπάρξεώς του μέ τήν παλαιά ὀνομασία του. Πολύ περισσότερο δέν ἀναφέρεται κάποια πληροφορία γιά τήν ὑπαρξη τοῦ ναοῦ ἢ γραπτή μαρτυρία, σχετική μέ τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἰδρύθηκε καί κτίσθηκε. Ὁ ὄρεινός ὄγκος τῆς Πίνδου φιλοξενεῖ ἕνα μεγάλο ἀριθμό ἐκκλησιαστικῶν μνημείων, πού παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀρχιτεκτονική καί τόν τοιχογραφικό τους διάκοσμο. Ἐντούτοις, τά περισσότερα παραμένουν ἀκόμη ἄγνωστα στήν ἐπιστήμη, διότι βρίσκονται σέ ἀπομακρυσμένες καί δυσπρόσιτες περιοχές.

Στόν ναό τῶν Ταξιαρχῶν στό Ἐλάφι ἔχουν γίνει ἐλάχι-

* Εὐχαριστῶ θερμῶς τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Σταγῶν καί Μετεώρων κκ. Σεραφεῖμ, ὁ ὁποῖος, συμπαραστάτης πάντα στό ἐρευνητικό μου ἔργο, μοῦ ἔδωσε τήν ἄδεια νά μελετήσω τό μνημεῖο.

1. Πά τήν ἐπαρχία Καλαμπάκας, τούς δήμους, τίς κοινότητες, ἀλλά καί γιά τίς νέες ὀνομασίες τῶν οικισμῶν ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπό τήν μελέτη τοῦ Ἰ. Παπασωτηρίου, *Ἐπαρχία Καλαμπάκας, Ἑκτακτος Ἐκδοσις τῶν Θεσσαλικῶν Χρονικῶν (1936-39)*, τῆς Ἱστορικής καί Λαογραφικῆς Ἐταιρείας τῶν Θεσσαλῶν, σ. 177-215, ἀναδημοσίευση στό *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 178-227. Ἡ περιοχή τῆς Καστανιάς Ἀσπροποτάμου γνώρισε μεγάλη ἀκμή κατά τήν τουρκοκρατία χάρις στήν ὕλοτομία καί τήν κτηνοτροφία, ἀλλά καί χάρις στό γεγονός ὅτι βρισκόταν μακριά ἀπό τούς Τούρκους πού κατοικοῦσαν στά πεδινά. Πά τόν τέως Δήμο Καστανέας βλ. Παπασωτηρίου, ὁ.π., σ. 203-210.

Πά τόν Ἀσπροπόταμο βλ. Θ. Νημᾶ, *Τά Κάστρα τοῦ Κόζιακα καί τοῦ Ἰταμοῦ στή Δυτική Θεσσαλία*, *Τρικαλινά* 11 (1990), *Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν (Τρίκαλα 9-11 Νοεμβρίου 1990)*, σ. 240, 257. Πά τόν Ἀσπροπόταμο καί γιά τό χωριό Ἀμάραντο μᾶς δίνει ἐνδιαφέρουσες περιγραφές ὁ Δωρόθεος Σχολάριος, Μητροπολίτης Π. Λαρίσης στό ἔργο του *Ἔργα καί Ἡμέραι*, ἐν Ἀθήναις 1877, σ. 109 καί 326-333 ἀντιστοίχως.

2. Οἱ Βλάχοι εἶναι μία ἀπό τίς τέσσερις κύριες ομάδες, ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται οἱ κάτοικοι τοῦ νομοῦ Τρικάλων. Οἱ ἄλλες τρεῖς ομάδες εἶναι οἱ Καραγκούνηδες, οἱ Χασιώτες καί οἱ κοινοὶ ὄρεινοί.

3. A. Wace - M. Thompson, *Οἱ νομάδες τῶν Βαλκανίων. Περιγραφή τῆς ζωῆς καί τῶν ἐθίμων τῶν Βλάχων τῆς βόρειας Πίνδου* (μτφρ. Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 206.

Εἰκ. 1. Οἱ Ταξιάρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Ἀποψη ἀπό νοτιοανατολικά.

4. Τρ. Παπαζήσης, Πολιτιστικός τουριστικός ὁδηγός Ἐπαρχίας Καλαμπάκας, *Τρικαλινὸ Ἡμερολόγιο* 16 (1997-98), Τρίκαλα 1997, σ. 431-432.

5. Παραδείγματα ναῶν, τῶν ὁποίων τὸ Ἱερό Βῆμα ὑπῆρξε ἀρχικῶς ἀνεξάρτητος ναῖσκος ἀναφέρονμε: τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως (Μεγάλο Μετέωρο) Μετεώρων, ὅπου τὸ ἀρχαιότερο ἔχει τὸν τύπο τοῦ ἀπλοῦ τετράστυλου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου (κτίσμα τοῦ 1388), ἐνῶ στὰ δυτικὰ προστέθηκαν κυρίως ναὸς καὶ λιτή (1545-1552), Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II* καὶ *ΙΔ'* αἰῶνος, *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), σ. 394-396 καὶ εἰδικῶς σ. 395, εἰκ. 13· τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Μυρτιάς Τριωνίδας, ἀρχικῶς ὀρθογώνιο καμαροσκεπές ναῦδριο μὲ προσθήκη τετράστυλου κυρίως ναοῦ καὶ ἀργότερα προσθήκη νάρθηκα καὶ ἐξωνάρθηκα, Ἀ. Ὁρλάνδος, *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 79-82 καὶ εἰδικῶς σ. 80, εἰκ. 7. Ἀ. Παλιούρας, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 210 καὶ εἰκ. 220· τούς Ἁγίους Ἀποστόλους Καλαμάτας, ἀρχικῶς ναὸ τοῦ τύπου τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ (βυζαντ.) μὲ προσθήκη τοῦ 17ου αἰῶνα στὰ δυτικὰ, Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἐκκλησια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 27, 28, εἰκ. 1, 2, σ. 29-31. A. Bon, *Églises byzantines de Kalamata*, *Actes du VIe CIEB*, II, Παρίσι 1951, σ. 36-41, 49-50, εἰκ. 1· τὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας (ἀρχικῶς βυζαντινὸς ναὸς), Σ. Βογιατζής, Ὁ ναὸς τοῦ

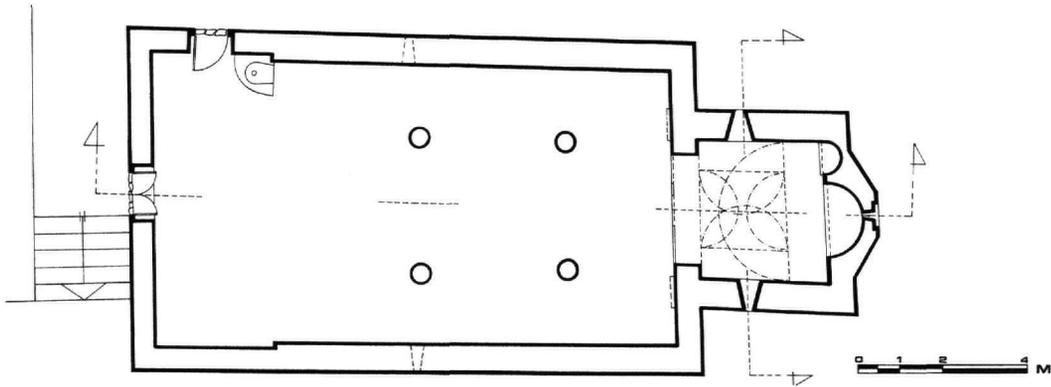
στες ἀναφορές⁴. Κανεῖς ὅμως δέν ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα, μολονότι προσφέρει νέα στοιχεῖα στὶς γνώσεις μας γιὰ τοὺς σταυρεπίστεγους καὶ τοὺς τρουλοκάμαρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος σὲ ἰδιαίτερα προνομιούχο θέση στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ, στὴν νότια πλευρὰ τῆς πλατείας. Εἶναι τοποθετημένος στὸ κέντρο εὐρύχωρης αὐλῆς, ἢ ὁποῖα κατὰ τὴν βόρεια καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ εἶναι στρωμένη μὲ πλάκες καὶ περιτοιχισμένη μὲ χαμηλὸ λιθόκτιστο μαντρότοιχο. Στὰ νότια τοῦ ναοῦ ἔχει κτισθεῖ ὁ νεότερος ναὸς τοῦ χωριοῦ. Πέρα ἀπὸ τὴν αὐλὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἀπότομη καταφύγεια. Τὸ ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς εἶναι ψηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πλατείας. Ἡ ὑψομετρικὴ σύνδεση τοῦ ναοῦ μὲ τὴν πλατεία γίνεται μὲσω ἀναβαθμῶν, πράγμα πού συντελεῖ στὴν πλαστικὴ ἔνταξη τοῦ συνόλου.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ

Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι μονόκλιτος σταυρεπίστεγος μὲ τρουλοκάμαρα ὑπεράνω τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, τοποθετημένη μὲ διεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ (Εἰκ. 1). Στὰ δυτικὰ ὑπάρχει προσκολλημένος μεταγενέστερα εὐρὺς χώρος, δίκην κυρίως ναοῦ, ἐνῶ ὁ ἀρχικὸς ναῖσκος ἀποτελεῖ σήμερὰ τὸ Ἱερό Βῆμα⁵. Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα εἶναι ἐξαιρετικὰ μικρῶν διαστάσεων. Ἄλλοτε ἦταν ἐξωκλήσι πού ἐξυπηρετοῦσε τίς

Ἁγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1992), σ. 77-96· τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Παναγίας Ἀντρομπεβίτσας ἔξω ἀπὸ τὴν Μάλτα, τοῦ τύπου τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, Ρ. Ἐτζεόγλου, *ΑΔ* 27 (1972), *Χρονικά*, σ. 305-306. *ΑΔ* 28 (1973), *Χρονικά*, σ. 245-246. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1980, σ. 217-218. Ρ. Ἐτζεόγλου, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρομπεβίτζιας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, *Εὐφρόσυνον*, Ἀφιέρωμα στὸν *Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Ἀθήνα 1991, σ. 160-174 καὶ εἰδικῶς σ. 162, σχέδ. 2 καὶ πίν. 77α, β· τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Καλλιθέας, γνωστότερης ὡς Παναγίας Μακρινῆς, Σάμου (προσθήκη τὸ 1765), Κ. Παπαϊωάννου, *Ἐκκλησιές καὶ μοναστήρια τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 1997, σ. 29, 130, 131, σχέδ. 34, σ. 132· τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μαύρικα Αἰγίνης, Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ Παληὰ χώρα τῆς Αἰγίνης*, Ἀθήνα 1969, σ. 161 κ.έ.· τὸν ναὸ τῆς Βοjana, μικρὸ σταυροσχημὸ κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνα, πού διαπλατύνθηκε τὸ 1259 μὲ προσθήκη δώροφου ναοῦ-μαυσωλείου, R. Krautheimer, *Παλααιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (μτφρ. Φ. Μαλούχου-Τουφάνου), Ἀθήνα 1991, σ. 626 σημ. 7. A. Grabar, *L'église de Boiane*, Σόφια 1924· τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Thaddei Vank (Ἁγίου Θαδδαίου) στὸ περσικὸ Ἄζερμπαϊτζάν (17ος αἰ.). Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ὀφείλω στὸν καθηγητὴ Γ. Δημητροκάλλη. Τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς.

Εικ. 2. Οί Ταξίαρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Κάτοψη.

λατρευτικές ανάγκες τῶν διερχόμενων ποιμένων καί ὑλοτόμων. Μέ τήν μόνιμη ἐγκατάσταση αὐτῶν σέ κάποια χρονική στιγμή καί τήν δημιουργία τοῦ οἰκισμοῦ γύρω ἀπό τόν ναῖσκο, λόγοι λειτουργικοί ὀδήγησαν στήν κατά τό δυνατόν αὐξηση τοῦ διατιθέμενου χώρου. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ προσθήκη ἑνός χώρου δυσανάλογα μεγάλου σέ σχέση μέ τόν ἀρχικό ναό⁶.

Ἐο ναῖσκος βρῖσκεται σέ θεσσαλικό ἔδαφος, στό ὁποῖο οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί εἶναι ἐλάχιστοι. Τόσο ὅμως αὐτός, ὅσο καί ὁ σταυρεπίστεγος ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν Κλεινοβό, χωριό σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τό Ἐλάφι, ἐντάσσεται στήν σειρά τῶν μεταβυζαντινῶν σταυρεπίστεγων ναῶν τῆς Ἡπείρου⁷ καί τῆς Βορείου Ἡπείρου.

Ἐο ἀρχικός ναός ἔχει μέσες ἐξωτερικές διαστάσεις 4,75 μ. πλάτος καί 4,25 μ. μήκος, χωρίς τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ (Εἰκ. 2). Στήν ἀνατολική πλευρά προσκολλάται ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἡ ὁποία εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική μέ διάμετρο 1,70 μ. καί ἐξωτερικῶς τρίπλευρη μέ ἐλαφρῶς ἄνισες τίς πλευρές ἀπό 1,10 ἕως 1,20 μ. Στήν χάραξη ἐπισημαίνεται κάποια ἔλλειψη ἀκριβείας, ἐφ' ὅσον ἡ κάτοψη παρουσιάζει ἀπόκλιση ἀπό τήν κανονικότητα, μολονότι τό ἔδαφος εἶναι τελείως ἐπίπεδο στό σημεῖο πού κτίσθηκε ὁ ναός καί δέν δημιουργεῖ προβλήματα. Ἐο κόγχη ἔξέχει τοῦ περιγράμματος τῆς κατό-

ψεως κατά 0,60 μ. Ἐο ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ ἐδράζεται σέ ὑποτυπῶδες λιθόκτιστο κρηπίδωμα πού ὑψώνεται λίγα ἑκατοστά ἀπό τήν στάθμη τοῦ ἐδάφους, προεξέχει ἐλάχιστα τῆς ἀνωδομῆς καί ἀκολουθεῖ τό περίγραμμα τῆς κατόψεως.

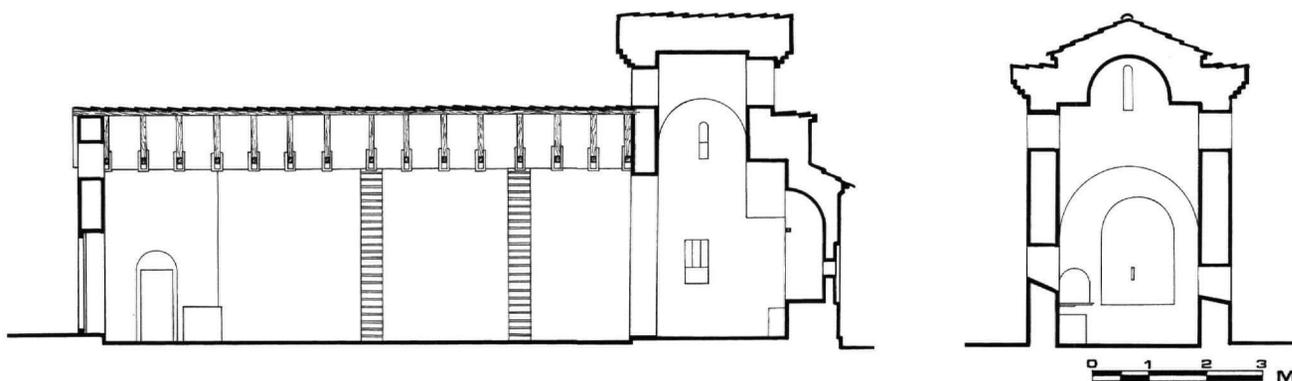
Τό κογχάριο τῆς προθέσεως εἶναι ἡμικυκλικό καί ἐγγράφεται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου (Εἰκ. 2). Κόγχη διακονικοῦ δέν ὑπάρχει⁸. Ἐο κόγχη τοῦ Ἱεροῦ εἶναι τοποθετημένη 0,15 μ. πρὸς νότον, ἔκκεντρα πρὸς τόν κύριο χώρο τοῦ ναοῦ καί ἔχει κτιστή συμπαγή ποδιά ἕως ὕψος 0,90 μ. ἀπό τό δάπεδο. Τό σημερινό Ἱερό χωρίζεται ἀπό τόν κυρίως ναό μέ τοῖχο πού ἄλλοτε ἦταν ὁ ἐξωτερικός (δυτικός) τοῖχος τοῦ ἀρχικοῦ ναυδρίου. Ἐο τοῖχος αὐτός παρουσιάζει μιά ἐνδιαφέρουσα τεχνική λεπτομέρεια: ἐμφανίζει εὐρύ ἄνοιγμα πού γεφυρώνεται μέ τόξο πλάτους 2,50 μ., ἡ κλείδα τοῦ ὁποῖου φθάνει σέ ὕψος 3,70 μ. ἀπό τό δάπεδο⁹. Τό ἄνοιγμα αὐτό φράσσεται σήμερα ἀπό κακότεχνο ξύλινο τέμπλο, στό ὁποῖο διαμορφώνεται ἡ Ὠραία Πύλη καί ἡ εἴσοδος στήν πρόθεση. Ἐο Ὠραία Πύλη εἶναι τοποθετημένη σέ ἀντιστοιχία μέ τόν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ὄχι ὅμως καί τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Μπροστά ἀπό τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχει ἐλεύθερα τοποθετημένη κτιστή συμπαγῆς ἁγία Τράπεζα, διατομῆς 0,85×0,80 μ. καί ὕψους 0,80 μ. Τό δάπεδο τοῦ ναυδρίου βρῖσκεται στήν ἴδια

6. Τήν πληροφορία γιά τήν ὑπαρξη τοῦ ναῖσκου πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ οἰκισμοῦ μοῦ ἔδωσε ὁ αἰδ. π. Δημ. Βούλγαρης, ἱερέας στό Ἐλάφι. Ἐο παράδοση ἀναφέρει ὅτι τό ἐξωκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν συντηροῦσαν οἱ διερχόμενοι ποιμένες καί ὑλοτόμοι.

7. Πά τούς σταυρεπίστεγους ναούς τῆς Ἡπείρου βλ. Ἄ. Πασαλῆ, Ἐο σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν Κλεινοβό Καλαμπάκας, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), σ. 408 καί σημ. 15.

8. Σέ μνημεῖα μικρῆς κλίμακας τόν 17ο αἰῶνα στήν Ἡπειρο ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἀπουσιάζει, βλ. Κ. Οἰκονόμου, Ἐο σταυρεπίστεγος ναός τῆς Κομήσεως Θεοτόκου στό Σταυροδρόμι Ἡπείρου, *Ἐκκλησιές* 5, 1998, σ. 181.

9. Εὐρύ ἄνοιγμα στόν δυτικό τοῖχο θά συναντήσουμε στόν ναό τῆς Κομήσεως τῆς Θεοτόκου στό Σταυροδρόμι τῆς Ἡπείρου, Οἰκονόμου, ὁ.π., σ. 181, εἰκ. 3.

Εικ. 3-4. Οί Ταξiάρχης στο Έλάφι Καλαμπάκας. Τομή κατά πλάτος και εγκάρσια.

στάθμη με εκείνη του φυσικού εδάφους, 0,10 μ. ψηλότερα από την στάθμη του δαπέδου του νεότερου κτίσματος. Διατηρείται ή παλαιά επίστρωση με χονδρολαξευμένους λίθους που έχουν ακανόνιστο σχήμα.

Ο τρόπος στεγάσεως του αρχικού ναού, που φαίνεται τόσο απλός σε κάτοψη, είναι ενδιαφέρον για την πρωτοτυπία του. Η κάλυψη γίνεται με διαμήκη ήμικυλινδρική καμάρα μικρού μήκους που φέρεται από τους πλάγιους τοίχους και διακόπτεται από την εγκάρσια, όπως συμβαίνει στους σταυρεπίστεγους, στους οποίους ανήκει ο εξεταζόμενος ναός. Η κατά μήκος καμάρα έχει κατά τό ανατολικό της τμήμα πλάτος 3,20 μ. (όσο τό εσωτερικό πλάτος του ναού), μήκος 0,90 και ύψος κλειδας 4,03 μ., και κατά τό δυτικό, πλάτος 2,55, μήκος 0,65 και ύψος κλειδας 3,70 μ. Τό δυτικό τμήμα του κατά μήκος ήμικυλίνδρου, τό οποίο στην ουσία εκφυλίζεται σε τόξο, αντιστοιχεί-άνοίγεται επάνω στον δυτικό τοίχο του αρχικού ναού. Η εγκάρσια καμάρα έχει πλάτος 2 και ύψος κλειδας 5,45 μ. Δέν παραμένει άθλαστη, αλλά διακόπτεται και αυτή ακριβώς επάνω από την διασταύρωσή της με την κατά μήκος καμάρα. Στο σημείο αυτό ύψώνεται τρουλοκαμάρα από τά ανατολικά προς τά δυτικά. Έχει πλάτος 1,80, μήκος 2,05 μ. και ή κλειδα της φθάνει σε ύψος 6,53 μ. από τό δάπεδο (Εικ. 3-4). Η τρουλοκαμάρα δέν είναι παρά τρούλος με όρθογώνιο τύμπανο που καλύπτεται με καμάρα που βαίνει κατά μήκος. Η στήριξη της τρουλοκαμάρας επάνω στην εγκάρσια καμάρα γίνεται, αντιθέτως με ό,τι επικρατεί συνήθως στους τρούλους, χωρίς την παρεμβολή σφαιρικών τριγώνων, που είναι έντελώς περιττά πλέον λόγω του όρθογωνικού σχήματος που έχει ή βάση της τρουλοκαμάρας, και προσαρμόζεται εύκολα χωρίς τρίγωνα στον ύποκειμενο, επίσης όρθογωνικού σχήματος, ελεύθερο χώρο. Έτσι επιλύεται τό ειδικό στατικό πρόβλημα της αντιστηρίξεως της τρουλοκαμάρας, καθώς τά φορ-

τία της μεταφέρονται στά τόξα μετώπου της κατά μήκος και της εγκάρσιας καμάρας και στό τόξο που γεφυρώνει τό ευρύ άνοιγμα του δυτικού τοίχου και από εκεί στους περιμετρικούς τοίχους.

Η άψίδα του Ίερού Βήματος έχει δική της ανεξάρτητη κάλυψη χαμηλότερα.

Στά δυτικά του ναυδρίου έχει προσκολληθεί ευρύχωρος κιονοστήρικτος ξυλόστεγος χώρος με πλάτος μεγαλύτερο του αρχικού ναού, που χρησιμεύει σήμερα ως κυρίως ναός. Έχει μέσες έξωτερικές διαστάσεις 8×12,90 και ύψος 5,30 μ. έως τόν κορφή της στέγης. Παρουσιάζει τά χαρακτηριστικά των ξυλόστεγων δρομικών κτισμάτων, εκτός από την διαμόρφωση του ανατολικού τοίχου, που εδώ άπουσιάζει, και στην θέση του ανοίγεται ό χώρος του παλαιότερου ναυδρίου, του οποίου έχει αφαιρεθεί ό δυτικός τοίχος.

Στό εσωτερικό υπάρχουν δύο κιονοστοιχίες με δύο κίονες διαμέτρου 0,50 μ. ή καθεμιά (Εικ. 5). Τό νότιο ζευγος κίωνων είναι μονολιθικοί, ένω τό βόρειο διαμορφώνονται με λαξευτούς, πώρινους σφονδύλους. Οί κίονες είναι επιχρισμένοι και τοποθετημένοι άπ' ευθείας στό έδαφος, χωρίς την παρεμβολή βάσεως. Υποβαστάζουν τά ζευκτά χωρίς την μεσολάβηση κιονοκράνων. Ο χώρος καλύπτεται με ξύλινη δίριχτη στέγη, ή όποία έχει εμφανή τά ζευκτά της στό εσωτερικό. Τό πέτωμα πατά στά ζευκτά με την παρεμβολή τεγίδων μικρής διατομής. Στό δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου υπάρχει χωνευτήρι που διαμορφώνεται σε άπελέκτο κομμάτι φυσικού βράχου. Τό δάπεδο είναι επιστρωμένο με άοπλο σκυρόδεμα.

Η στέγη είναι από τά πιό γραφικά στοιχεία του μνημείου. Άκολουθεί σε αντιστοιχία την διάταξη των θόλων στό εσωτερικό. Δικλινείς στέγες καλύπτουν τόν κατά μήκος ήμικυλίνδρο και τούς θόλους της εγκάρσιας καμάρας και της τρουλοκαμάρας και καταλήγουν σε άε-

Εικ. 5. Οί Ταξιάρχες στό Έλάφι Καλαμπάκας. Τό έσωτετικό τοῦ σημερινοῦ κυρίως ναοῦ.

τώματα (Εικ. 6). Τό δυτικό τμήμα τῆς διαμήκουσ καμάρας τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, τό ὁποῖο ἔχει ἐκφυλισθεῖ σέ τόξο ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καλύπτεται μέ δίριχτη στέγη πού ἐπεκτείνεται καλύπτοντας καί τό νεότερο κτίσμα. Ἡ δίριχτη στέγη στό τμήμα αὐτό εἶναι ἐνιαία καί καταλήγει δυτικά σέ ἀέτωμα χωρίς τήν γνωστή ἀπότμηση (Εικ. 7). Ἡ ἐπικάλυψη τῶν στεγῶν γίνεται μέ νεότερα, ρωμαϊκοῦ τύπου κεραμίδια πού ἀντικατέστησαν τήν ἀρχική κεράμωση.

Τά παράθυρα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ εἶναι λίγα καί μικρά.

Εικ. 6-7. Οί Ταξιάρχες στό Έλάφι Καλαμπάκας. Ἡ διάρθρωση τῶν στεγῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἀπό νοτιοανατολικά καί ἀπό βορειοδυτικά ἀντιστοιχῶς.

Πρόκειται γιά τοξωτές φωτοσχισμέσ πού διατάσσονται σέ τρεῖς καθ' ὕψος ζῶνες: στά τύμπανα τῆς τρουλοκαμάρας, στά τύμπανα τῆς ἐγκάρσιασ καμάρας καί στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τά παράθυρα στά τύμπανα τῆς ἐγκάρσιασ καμάρας σήμερα εἶναι κλεισμένα, μᾶλλον γιά λόγους κλιματολογικοῦσ. Μεταγενέστερη εἶναι ἡ διάνοιξη, στήν κάτω ζῶνη, στόν βόρειο καί στόν νότιο τοῖχο, δύο μεγαλύτερων παραθύρων μέ εὐθύγραμμα ἀνώφλια, πού διευρύνονται πρὸς τά μέσα καί ἔχουν ἔντονα κεκλιμένη τήν ποδιά πρὸς τό ἐσωτερικό. Ἀνάλογη κατασκευαστική λεπτομέρεια διευρύνσεως ὑπάρχει καί στά παράθυρα τῶν τυμπάνων τῆς ἐγκάρσιασ καμάρας. Στό κέντρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ ἀνοίγεται στενό, μονόλοβο παράθυρο, πλάτους μόλις 0,08 μ. ἐσωτερικῶσ, πού διευρύνεται πρὸς τά ἔξω.

Τό νεότερο κτίσμα ἔχει μόνον τρία σχισμοειδή παράθυρα, ἀνά ἓνα στόν βόρειο, νότιο καί δυτικό τοῖχο ψηλά, πού διευρύνονται πρὸς τά μέσα. Ὁ χώρος εἶναι σχεδόν σκοτεινός, λόγω περιορισμένου ἀριθμοῦ καί ἐπιφάνειας ἀνοιγμάτων. Αὐτό συμβαίνει προφανῶσ γιά λόγους ἀμυνασ, ἀσφάλειας καί προστασίας ἀπό τίς δυσμενεῖς καιρικές συνθήκες τόν χειμῶνα.

Ἡ πρόσβαση στόν ἀρχικό ναό γινόταν ἀπό τό εὐρύχωρο ἀνοιγμα τῆς δυτικῆσ πλευρᾶσ πού κλείνεται σήμερα μέ τό σανιδωτό τέμπλο. Σήμερα ἡ εἴσοδος στόν ναό γίνεται ἀπό δύο χαμηλές θύρες, τήν κεντρική στόν δυτικό τοῖχο, τοποθετημένη ἀξονικά, καί μία δευτερεύουσα στόν βόρειο τοῖχο, τοποθετημένη ἀσύμμετρα πρὸς τήν

δυτική πλευρά του κτίσματος. Και οι δύο θύρες στεροῦνται του συνηθισμένου για την εποχή ἀνακουφιστικού ἀψιδώματος ψηλότερα. Τά θυρόφυλλα ἀπό χονδροκομμένα, δρύινα, καρφωτά σανίδια εἶναι ἀποτελεσμα νεότερων ἐπεμβάσεων.

Οἰκοδομική τεχνική

Οἱ τοῖχοι του κτίσματος ἔχουν πάχος 0,65-0,75 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό ἀργούς λίθους πού ἔχουν ὑποστῆ κάποια σχετική ἐπεξεργασία καὶ συνδέονται μεταξύ τους μέ κονίαμα. Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς ὀψευς εἶναι περισσότερο ἐπιμελημένη. Κατασκευάζεται κατὰ ὀριζόντιες μέν, ἀλλ' ἀνισοῦψεις στρώσεις ἀπό χονδρολαξευμένους πωρολίθους, στρογγυλεμένους στίς γωνίες¹⁰. Στήν δόμηση γίνεται εὐρεία χρήση ντόπιου μαλακοῦ πωρολίθου. Λόγω τῆς ὕψους του οἰκοδομικοῦ ὕλικου οἱ ἐπιφάνειες στους τοίχους ἐμφανίζονται ἀδρές, χωρίς καθόλου διακοσμητικά στοιχεῖα κατὰ τά κατώτερα μέρη. Στόν ναό σημειώνεται ἀπουσία κοσμητή. Μεγαλύτερη ἐπιμέλεια στήν δόμηση παρουσιάζουν τά πλαίσια τῶν θυρῶν. Τά ἡμικυκλικά λίθινα ἀνώφλια δέν προχωροῦν σέ ὄλο τό πάχος του τοῖχου. Τό ἐσωτερικό τμήμα τῶν θυρωμάτων, πού εἶναι καὶ τό μεγαλύτερο, γεφυρώνεται μέ ὀριζόντιο ξύλινο ἀνώφλι. Οἱ σταθμοὶ τῆς δυτικῆς θύρας εἶναι ἀπό τοιχοποιία καὶ ἐπάνω τους στηρίζεται τό τοξωτό ὑπέρθυρο πού ἀποτελεῖται ἀπό πολλούς, μικρούς, λαξευτούς, πώρινους θολίτες. Οἱ σταθμοὶ τῆς βόρειας θύρας εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό εὐμεγέθεις, ὀρθογωνισμένους, λαξευτούς πωρολίθους, τοποθετημένους κατακορύφως, στους ὁποίους βαίνει τό τοξωτό ὑπέρθυρο. Τό ὑπέρθυρο εἶναι κατασκευασμένο ἀπό τέσσερις λαξευτούς, πώρινους θολίτες σέ ὑποχώρηση, ὥστε στήν ὄψη νά διαμορφώνεται τοξωτή βάθυνη. Τόξο ἀπό πλακοειδεῖς λίθους, συνεπίπεδο τῆς τοιχοποιίας, περιβάλλει τό ὑπέρθυρο, φθάνοντας ἕως τίς γενέσεις του. Τά τοξύλλια τῶν λοβῶν τῶν φωτοσχισμῶν εἶναι σκαλισμένα στόν μαλακό πωρόλιθο. Τό γείσο τῆς κόγχης του Ἱεροῦ Βήματος εἶναι λίθινο λοξότμητο. Τό γείσο κάτω ἀπό τήν στέγη του κατὰ μήκος ἡμικυλίνδρου στήν ἀνατολική ὀψη εἶναι ἀπλό, λίθινο, ἀπό μία σειρά πλακοειδῶν λίθων. Τά γείσα του ἐγκάρσιου κλίτους καὶ τῆς τρουλοκαμάρας διαμορφώνονται μέ πλίνθινες ταινίες σέ πέντε σειρές, τοποθετημένες

ἐκφορικά –δύο σειρές ὀδοντωτῶν ταινιῶν πού περιβάλλονται ἀπό κανονικές ἀπλές σειρές πλίνθων. Στό νεότερο κτίριο δέν σώζονται τά ἀρχικά στοιχεῖα ἐπιστέψεως τῶν τοίχων. Ἐδῶ ὑπάρχει σενάζ ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα πού προεξέχει κατὰ 0,10 μ. καὶ κατασκευάστηκε κατὰ τήν τελευταία ἐπισκευή του κτιρίου.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς καὶ τά ὕλικά δομῆς πού χρησιμοποιήθηκαν στους θόλους δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξετασθοῦν, ἐφ' ὅσον τό ἐσωτερικό εἶναι καλυμμένο ἀπό τοιχογραφίες. Τά κατώτερα μέρη τῶν τοίχων του ἀρχικοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένα, ὅπως ἐπιχρισμένοι σέ ὄλο τό ὕψος τους ἐσωτερικῶς εἶναι καὶ οἱ τοῖχοι του νεότερου κτιρίου.

Στίς ὀψεις του ἀρχικοῦ ναοῦ δέν διακρίνεται χρήση ξυλοδέσμων. Φαίνεται ὅτι εἶναι τοποθετημένοι στό πάχος τῆς τοιχοποιίας γιά λόγους αἰσθητικούς καὶ λόγους προστασίας. Ἐμφανεῖς ξυλοδέσμοι ὑπάρχουν σέ τέσσερις καθ' ὕψος στάθμες στους ἐπιμήκεις τοίχους του νεότερου κτιρίου ἀνά 0,60 μ., ἀρχίζοντας ἀπό ὕψος 1,40 μ. ἀπό τό ἔδαφος, τοποθετημένοι λίγο πιό μέσα ἀπό τό πρόσωπο τῆς τοιχοποιίας, προφανῶς γιά νά προστατευθοῦν ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς. Ἡ ὑπαρξη ἐμφανῶν ξυλοδέσμων στό νεότερο κτίριο ἀποδεικνύει τήν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς, ἐνῶ στό ἀρχικό κτίσμα ἡ πιό προσεγμένη κατασκευή δέν ἐπέτρεψε τήν ἐξωτερική προβολή τους. Στό ἐσωτερικό διατηρεῖται μόνον ὁ ξύλινος ἐλκυστήρας πού ἐνισχύει τίς γενέσεις του τεταρτοσφαιρίου καλύψεως τῆς κόγχης του Ἱεροῦ Βήματος. Ἡ ἀπουσία ἐλκυστήρων στίς γενέσεις τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων καὶ τῶν τόξων δέν ἔχει δημιουργήσει στατικό πρόβλημα.

Ἡ χρήση του πωρολίθου ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι εἶναι ἐλαφρό ὕλικό, γιά μικρότερη ἐπιβάρυνση ἀπό τά τόξα, τά τύμπανα καὶ τούς θόλους, καὶ εὐκόλο στήν κατεργασία. Σέ αὐτό ὀφείλεται ἡ ἀντοχή στά φορτία καὶ στίς ὠθήσεις τῆς θολωτῆς ἐπικαλύψεως, μολονότι τό πάχος τῶν τοίχων δέν εἶναι ιδιαίτερα μεγάλο. Τό ξύλο ἔχει περιορισμένη ἐφαρμογή στά ὑπέρθυρα, στά ζευκτά τῆς στέγης του νεότερου κτίσματος καὶ μέ μορφή ξυλοδέσμων.

Ἐπισημαίνεται μία ιδιαίτερη κατασκευαστική λεπτομέρεια στόν ἀνατολικό τοῖχο του νεότερου κτίσματος, ἐξωτερικῶς, στό βόρειο μέτωπο, κάτω ἀπό τό τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας: σέ ὕψος 3 μ. περίπου ἀπό τό ἔδαφος διακρίνονται πλακοειδεῖς λίθοι πακτωμένοι σέ

10. Πρβλ. τήν κοσμική ἀρχιτεκτονική ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ὅπου ἡ κύρια ὄψη τῶν ἀρχοντικῶν κτίζεται μέ ὀρθογωνισμένους

λίθους σέ ὀριζόντιες, ἀνισοῦψεις στρώσεις, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ὀψεις κτίζονται μέ ἀργολιθοδομῆ.

μία λοξή, εὐθεία γραμμή κατά τό ἐκφορικό σύστημα, δημιουργώντας ἕνα γέισο πού προστατεύει τόν τοῖχο, ἀπομακρύνοντας τά νερά τῆς βροχῆς. Εἶναι μιά κατασκευή συνηθισμένη στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας¹¹.

Στόν δυτικό τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς ὑπάρχουν δύο λίθινα, λοξότιμπα ὑφαψίδια ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος. Οἱ πιθανότητες γιά ὑπαρξη παλαιότερα ὑποστέγου ἢ προθαλάμου εἶναι ἐλάχιστες, διότι τά ὑφαψίδια προεξέχουν μόνον λίγα ἑκατοστά ἀπό τό πρόσωπο τῆς τοιχοποιίας καί βρίσκονται σέ μικρό ὕψος ἀπό τό δάπεδο.

Προσφάτως ἡ 7η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων προέβη σέ στερεωτικές ἐργασίες. Ἐπισκεύασε τίς ρωγμές, ἐνίσχυσε καί στερέωσε θόλους καί τόξα, κατασκεύασε σενάζ, καθαίρεσε τά ἐπιχρίσματα στίς ὄψεις, ἀρμολόγησε τούς τοίχους, ἀνακατασκεύασε τήν ξύλινη στέγη καί ἀντικατέστησε τήν παλαιά ἐπικάλυψη μέ νεότερα κεραμίδια. Ἔτσι σήμερα τό μνημεῖο βρίσκεται σέ πολύ καλή κατάσταση ἀπό ἀποψη στατικῆς ἐπάρκειας. Στό κτίριο σήμερα δέν παρατηρεῖται ἀρμός σέ κανένα σημεῖο τῶν τοίχων. Αὐτή ἡ ἀπουσία ἀρμοῦ δέν σημαίνει ταυτόχρονη κατασκευή τῶν χώρων. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ ναός ἔχει δύο οἰκοδομικές φάσεις –τοῦ ἀρχικοῦ ναυδρίου καί τῆς προσθήκης τοῦ εὐμεγέθους χώρου στά δυτικά–, γεγονός πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν ἀνόργανο τρόπο συνδέσεως τῶν δύο τμημάτων. Ἡ ἀπουσία κατακόρυφων ἀρμῶν στά σημεῖα ἐνώσεως ὀφείλεται σέ παράγοντες, ὅπως ἡ ἐπιμελημένη κατασκευή, ἡ καλή ἐμπλοκή παλαιῶν καί νέων λίθων κατά τήν δόμηση καί τό εἶδος τῆς στεγάσεως. Ἡ σχετική διαφορά στόν τρόπο δομῆς μεταξύ ἀφ' ἑνός τῆς ἀνατολικῆς καί ἀφ' ἑτέρου τῆς βόρειας καί τῆς νότιας πλευρᾶς δέν ὀφείλεται σέ διαφορετικές οἰκοδομικές φάσεις, ἀλλά μᾶλλον στήν προσπάθεια νά διαφοροποιηθεῖ καί νά τονισθεῖ ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ. Πάντως δέν ἀποκλείονται καί ἐπισκευές στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων.

Τυπολογία

Τό μνημεῖο ἀνήκει στούς ναούς σταυρεπίστεγου τύπου καί μάλιστα στήν ἀπλούστερη κατηγορία αὐτῶν, τήν Α1 τῆς κατατάξεως τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου. Παρουσιάζει τετράπλευρη κάτοψη μέ ἀπόκλιση ἀπό τό ὀρθογώνιο, στήν ὁποία οὐδόλως σημειώνεται ἡ ὑπαρξη τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, διότι οἱ μακρεῖς τοῖχοι τοῦ ναοῦ συνεχίζονται ἰσοπαχεῖς καί ἀδιάσπαστοι σέ ὅλο τό μήκος τους¹².

Ὁ ἀρχικός ναός ἔχει μέσες ἐσωτερικές διαστάσεις 3,20 (πλάτος)×2,95 μ. (μήκος) καί ἐμβαδόν 9,44 τ.μ. Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τούς μικρότερους γνωστούς σταυρεπίστεγους ναούς. Σέ ἐσωτερικό ἐμβαδόν μικρότεροι εἶναι, γνωστοί τουλάχιστον, ἡ Ἁγία Κυριακή Πηδήματος Μεσσηνίας (2,12×4,32 = 9,16 τ.μ., τοῦ 14ου αἰ.), ὁ Ἅγιος Γεώργιος στό Σατερλῆ Σαλαμίνας (2,30×2,95 = 6,79 τ.μ., μεταβυζαντ.), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Νηστευτής στόν Ἀσπρόπυργο Ἀττικῆς (2,20×3,70 = 8,14 τ.μ., μεταβυζαντ.), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στά Καλλιανέικα Μεσσηνίας (2,05×3,10 = 6,36 τ.μ., μεταβυζαντ.) καί ὁ Ἅι-Παννάκης στόν Κάμπο Ἀβίας τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης (2,35×2,25 = 5,29 τ.μ., τό α' στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 13ου αἰ.)¹³.

Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι τρίπλευρη ἐξωτερικῶς καί ἀρκετά μεγάλη, καταλαμβάνοντας 0,64 μ. τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ἐνῶ σέ ὅλους τούς σταυρεπίστεγους ναούς ἡ ἐγκάρσια καμάρα εἶναι τοποθετημένη πλησιέστερα πρός τό Ἱερό παρά πρός τήν εἴσοδο, στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο εἶναι τοποθετημένη σέ ἐπαφή πρός τήν δυτική πλευρά. Ἔχει ἐσωτερικό πλάτος 2 μ. καί διήκει καθ' ὅλο τό πλάτος τοῦ ναοῦ¹⁴.

Οἱ βασικές ἀναλογικές σχέσεις στήν κάτοψη καί τήν τομή τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ σχέση $\alpha = \text{ἐσωτερικό μήκος} / \text{ἐσωτερικό πλάτος} = 2,99 / 3,20 = 0,922$, ἡ σχέση $\beta = \text{ἐσωτερικό πλάτος} / \text{ἐγκάρσια καμάρα} / \text{ἐσωτερικό μήκος ναοῦ} =$

11. Χ. Μπούρας, Ρεχίτσα, *Πελοποννησιακά Ε'* (1962), σ. 286.

12. Πά τούς σταυρεπίστεγους ναούς βλ. Πασαλῆ, ὀ.π., σ. 407, σημ. 11, σ. 408, σημ. 13, ὄπου καί βιβλιογραφία. Η.-Μ. Kürper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, I-II, Ἄμστερνταμ 1990. Πά τήν ἄνιση καί περιέργη γεωγραφική ἐξάπλωσή τους, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἐρμηνευθεῖ, καθώς καί γιά σταυρεπίστεγους καί τρουλοκάμαρους ναούς στίς Κυκλάδες, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Τυπολογική καί μορφολογική θεώρηση τῆς μεταβυζαντινῆς ναοδομίας τῶν Κυκλάδων*, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 197-198.

13. Γ. Δημητροκάλλης, Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Προδρόμου

σὴν Τσοῦκα Μαντουδίου, *ΑΕΜ ΚΕ'* (1983), σ. 274, σημ. 10. Ὁ ἴδιος, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Β', Ἀθήνα 1998, σ. 311, 314 καί σημ. 5-9, ὄπου καί βιβλιογραφία.

14. Πρὸβλ. τόν κοντινὸ σταυρεπίστεγο ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου σὸν Κλεινοβὸ Καλαμπάκας, ὄπου τό μήκος τῆς ἐγκάρσιας καμάρας εἶναι κατὰ 0,60 μ. μικρότερο ἀπὸ τό πλάτος τοῦ ναοῦ. Ἐκεῖ ὁ μὴ φέρων τοῖχος τῶν τυμπάνων τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ἔχει πάχος μικρότερο ἀπὸ τῶν μακρῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι φέρουν τίς ὠθήσεις τῶν ἡμικυλίνδρων, βλ. Πασαλῆ, ὀ.π., σ. 413 καί σημ. 33-36.

$2/2,95 = 0,68$ και η σχέση $\gamma = \text{ύψος ἐγκάρσιας καμάρας} / \text{ύψος κατά μήκος καμάρας} = 5,45/4,03 = 1,35$.

Ἡ ἀναλογική σχέση α στους μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς γενικῶς κυμαίνεται ἀπό 1,40 ἕως 3,05. Κατά τόν 13ο καί τόν 14ο αἰῶνα συνήθως εἶναι γύρω στό 2, ἐνῶ στήν Εὐβοία μεταξύ 1,75 καί 1,95 μέ μέσον ὄρο 1,83, μέ ἐξαιρέση τόν ναό τοῦ Προδρόμου στήν Τσοῦκα Μαντουδίου (1,46) καί τόν Ἅγιο Νικόλαο Ριτζάνων στόν Ὁξύλιθο, τοῦ 13ου αἰῶνα (1,44)¹⁵. Πεπλατυσμένος εἶναι καί ὁ ναός τῆς Ἁγίας Τριάδας Μολυβδοσκεπάστου στήν Ἠπειρο, μέ ἀναλογία $\alpha = 1,40$ ¹⁶. Σέ ὄλους τούς πολύ μικροῦ μεγέθους σταυρεπίστεγους ναούς ἡ ἀναλογική σχέση α τείνει πρός τήν μονάδα:

Ναός Θεοφανίων Κάστρου Γερακίου (βυζαντ.): 1,35.

Ταξιάρχης Κάστρου Γερακίου (βυζαντ.): 1,43¹⁷.

Ἅγιος Νικόλαος στά Καλλιανέικα Μεσσηνίας: 1,51.

Ἅγιος Γεώργιος Σατερλή Σαλαμίνας: 1,18.

Ἄι-Παννάκης Κάμπου Ἀβίας Μεσσηνίας: 0,96¹⁸.

Στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἡ ἀναλογική σχέση α τοῦ μήκους πρός τό πλάτος εἶναι ἡ πιό ὑψηλή. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ Ταξιάρχης στό Ἐλάφι εἶναι ὁ πιό πεπλατυσμένος ἀπό τούς ἤδη δημοσιευμένους σταυρεπίστεγους ναούς. Ἡ ἀναλογική σχέση β στους σταυρεπίστεγους ναούς τῆς Εὐβοίας κυμαίνεται μεταξύ 0,23 καί 0,29 μέ μέσον ὄρο 0,265. Στήν Ἁγία Τριάδα Κρανιδίου, τοῦ 1244, εἶναι 0,39, στους Ἅγίους Θεοδώρους Γερακίου 0,41, στόν Ταξιάρχη Γερακίου 0,38 καί στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο Οὐζντίνας στήν Ἠπειρο 0,52¹⁹. Στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἡ ἀναλογική σχέση β τοῦ πλάτους τῆς ἐγκάρσιας καμάρας πρός τό ἐσωτερικό μήκος τοῦ ναοῦ 0,68 εἶναι ἡ

ὑψηλότερη ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῶν ἤδη δημοσιευμένων σταυρεπίστεγων ναῶν.

Ἡ ἀναλογική σχέση $\gamma = 1,35$ τοῦ ὑψους τῆς ἐγκάρσιας πρός τό ὑψος τῆς κατά μήκος καμάρας βρῖσκεται στά πλαίσια τοῦ μέσου ὄρου²⁰.

Σταυρεπίστεγος καί συγχρόνως τρουλοκάμαρος ναός εἶναι καί ὁ ναός τῆς Κάτω Παναγιάς στήν Ἄρτα (βυζαντ.) μέ τήν τρουλοκαμάρα ὅμως τοποθετημένη ἀπό Β. πρός Ν.²¹. Ἄπλως τρουλοκάμαροι μέ τήν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπό Α. πρός Δ., ὅπως καί οἱ Ταξιάρχης στό Ἐλάφι, ὑπάρχουν καί ἄλλοι ναοί. Τρίκλιτοι ἡ Μεγάλη Παναγιά στήν Παραμυθιά Θεσπρωτίας (δεύτερο μισό 13ου αἰ.)²² καί ἡ Ἐπισκοπή Σκύρου στήν μεταγενέστερη μορφή τῆς²³. Τοῦ τύπου τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ: τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν μονή Σαγματᾶ Βοιωτίας (μεταβυζαντ.)²⁴, ὁ Ἄι-Λέος στό Μπρίκι Μάνης (11ου αἰ.)²⁵, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στό Πάνιο ὄρος Ἀττικῆς (μεταβυζαντ.)²⁶, ἡ Καθολική Ἀφάντου Ρόδου (17ου αἰ.)²⁷ καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Σατρί Τσελεμπί Μετζίδ) Ρόδου (μεταβυζαντ.)²⁸. Μονόκλιτος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος: τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίας (Ζωοδόχου Πηγῆς) στό Μπασι Ἄνδρου (μᾶλλον μεταβυζαντ.)²⁹. Δίχως τυπολογική ἔνταξη: ὁ Μιχαήλ Ἀρχάγγελος στόν Ἀστράτηγο Τεμένους Κρήτης³⁰ καί ὁ Ταξιάρχης στό Πολύγωνο Ἀττικῆς σέ δεύτερη φάση³¹.

Κατατάσσοντας τυπολογικά τούς σταυρεπίστεγους ναούς στίς τρεῖς ὑποδιαίρεσεις Α1, Α2 καί Α3 τῶν μονόχωρων δρομικῶν, πού διέκρινε ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος ἀναλόγως μέ τήν ὑπαρξη ἢ μή τῶν ἐσωτερικῶν ἀψιδωμάτων

15. G. Dimitrocallis, L'origine delle chiese dal Tetto Cruciforme, *Paladio* XVI (1966), σ. 26. Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον*, Β', 1966, σ. 202-203. Ὁ ἴδιος, Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Προδρόμου στήν Τσοῦκα Μαντουδίου, ὁ.π., σ. 274, σμ. 12.

16. D.M. Nicol, The Churches of Molyvdoskepastos, *BSA* 48 (1953), σχέδ. 9.

17. Δημητροκάλλης, Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Προδρόμου στήν Τσοῦκα Μαντουδίου, ὁ.π., σ. 274, σμ. 12.

18. Küpper, ὁ.π. (ὑπόσημ. 12).

19. Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 274, σμ. 13.

20. Δημητροκάλλης, Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, ὁ.π. (ὑπόσημ. 15), σ. 205-206.

21. Ἄ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἄρτης. Ἡ Μονή τῆς Κάτω Παναγιάς, *ABME* Β' (1936), σ. 70-87 καί ἰδιαίτερος σ. 73, εἰκ. 4.

22. Ἄ. Πασαλή, Ἡ Μεγάλη Παναγιά στήν Παραμυθιά Θεσπρωτίας, *ΔΧΑΕ* ΙΘ' (1996-1997), σ. 369-394.

23. Χ. Μπούρας, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου, *ΔΧΑΕ* Β' (1960-1961), σ. 68-70.

24. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Βοιωτία Μονή τοῦ Σαγματᾶ, *ABME* Ζ' (1951), σ. 106-110.

25. Ν. Δρανδάκης, Ὁ ναός τοῦ Ἄι-Λέου εἰς τήν Μάνην, *ΔΧΑΕ* ΣΤ' (1970-1972), σ. 146-148 καί ἰδιαίτερος σ. 147 (σχέδ. 1), 148 (σχέδ. 2), 149 (σχέδ. 3) καί πίν. 43.

26. Ἄ. Τζάκου, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στό Πάνιο ὄρος Ἀττικῆς, *Ἐκκλησιές* 1, 1979, σ. 209-215.

27. Ἄ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου, *ABME* ΣΤ' (1948), σ. 25, εἰκ. 20, σ. 89.

28. Ὁ.π., σ. 89, 97, εἰκ. 82, σ. 98, εἰκ. 84.

29. Ν. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Κυκλάδων, *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, σ. 306, 308. Γ. Δημητροκάλλης, Τυπολογική καί μορφολογική θεώρηση τῆς μεταβυζαντινῆς ναοδομίας τῶν Κυκλάδων, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 195, σμ. 93, σ. 198 καί σμ. 122.

30. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 2, Βενετία 1908, εἰκ. 178.

31. Ἄ. Ὁρλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν κλιτύων τοῦ Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καί Αἰγάλεω, *EMME* 3, 1933, σ. 132, εἰκ. 169.

καί τόν ἀριθμό τους³², καί στίς τέσσαρες ὑποδιαίρεσεις πού προσέθεσε ὁ καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος, Α4 (ἀναλόγως τῆς ἐνίσχυσης τῆς κατά μήκος καμάρας μέ σφενδόνια), Α5 (ἀναλόγως τῆς ὑπάρξεως χορῶν πού ἐξέχουν στό τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας) καί Α7 (ἀναλόγως τῆς ὑπάρξεως τρουλίσκου πού στέφει τήν ἐγκάρσια καμάρα)³³, θά μπορούσαμε, μέ τήν παρούσα δημοσίευση, νά προσθέσουμε μία ἀκόμη ὑποδιαίρεση, τήν Α8, στήν ὁποία τρουλοκαμάρα ἀπό Α. πρὸς Δ. στέφει τήν ἐγκάρσια καμάρα. Ἐξάλλου, στίς τέσσερις κατηγορίες ναῶν, στίς ὁποῖες κατά τόν Ἄ. Ὁρλάνδο ἐφαρμόζεται ἡ τρουλοκαμάρα ὡς παραλλαγή τρούλου³⁴, μέ τούς Ταξίαρχες στό Ἐλάφι προστίθεται καί πέμπτη κατηγορία ἐφαρμογῆς τῆς τρουλοκαμάρας σέ ναοὺς μονόκλιτους σταυρεπίστεγους Α1.

Μορφολογία

Τὴν σημερινή μορφή τοῦ ναοῦ συνθέτουν δύο συνεχόμενοι ὄγκοι, τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος καί τῆς μεταγενέστερης προσθήκης στὰ δυτικά (Εἰκ. 8 καί 9). Ὁ ἀρχικός ναὸς διατηρεῖται ἀνέπαφος. Ἡ κομψότητα καί οἱ ραδιενεὶς ἀναλογίες του ὁμως, πού τονίζουν τόν καθ' ὕψος ἄξονά του, παραβλάπτονται μέ τήν ἐπέμβαση πού ἔγινε γιὰ λόγους καθαρῶς λειτουργικούς. Ἡ προσθήκη τοῦ ὄγκωδους κτιρίου, ἡ ὁποία τονίζει τόν ὀριζόντιο ἄξονα, ἀλλοίωσε τήν ἀρχική μορφή τοῦ μνημείου, κατέστρεψε τήν δυτική ὄψη του καί μείωσε τήν αὐθεντικότητά του. Οἱ ὑψηλές ἀναλογίες τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καί ἡ πολυπλοκότητα τῆς θολοδομίας προσδίδουν στό ἐσωτερικὸ ἀνάταση καί πλαστικότητα. Τά μέσα τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι οἱ θόλοι, τὰ τόξα καί ἡ τρουλοκαμάρα. Αὐτὰ συντίθενται σέ ἰσορροπημένο σύμπλεγμα, τό ὁποῖο συνδυάζεται μέ τό πολύ μικρὸ μέγεθος τοῦ ναυδρίου καί δημιουργεῖ ἐνδιαφέρουσα πλαστικὴ σύνθεση μέ πλούσιες ὀπτικές ἐντυπώσεις. Τόν ἐσωτερικὸ διάκοσμο διέπει ἀπλότητα. Τά μορφολογικὰ στοιχεῖα εἶναι περιορισμένα. Δυστυχῶς σήμερα δέν ἔχουμε ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τόν τοιχογραφικὸ διάκοσμο, διότι ἡ καταστροφή εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένη. Ἡ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποδηλώνεται μέ σαφήνεια στίς

ὄψεις. Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὁμαλὴ κλιμάκωση τῶν ὀγκων του. Ἡ διάσπαση τῆς στεγασεως σέ πολλὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πλαστικότητα καί τὴν ἐλαφρότητα τῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου καί τὴν γραφικότητα τοῦ συνόλου.

Ἡ τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι ἐξωτερικῶς σχεδὸν ἀδιάρθρωτη, μέ στοιχεῖο ποικιλίας ἓνα τυφλὸ τοξωτὸ ἀψίδωμα πού εἰσέχει κατά 0,05 μ. Ἀρχίζει ἀπὸ ὕψος 0,80 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος καί ἔχει ὕψος 1,35 μ. Τὸ τύμπανο τοῦ ἀψιδώματος διατρύπεται ἀπὸ φωτοσχισμὴ, πλάτους 0,20 μ., πού στενεύει ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα φωτιστικὰ ἀνοίγματα διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα. Ἐνα ἀκόμη μορφολογικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ τὸ ἀπλό, λίθινο, λοξόμητο γέισο κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τῆς κόγχης. Ἡ διαδομένη συνήθεια τῆς ἰδιαίτερης ἐπιμέλειας στὴν ἐμφάνιση τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ ἐκφράζεται ἐδῶ ὄχι μέ ἰδιαίτερα μορφολογικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μέ τὸ ἴδιο τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό. Τὰ γέισα κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί τῆς τρουλοκαμάρας διαμορφώνονται ἀπὸ πλίνθινες ὀδοντωτὲς ταινίες σέ ἐκφορικὴ διάταξη, πού καμυλώνονται παρακολουθώντας τὰ τόξα μετώπου τῶν θόλων, κάμπτονται ὀριζοντιῶς στίς γωνίες τῶν ὀψεων καί ἀκολουθοῦν τὴν ὀριζόντια διάταξη τῆς στέγης στίς πλαινὲς πλευρὲς.

Οἱ ὄψεις εἶναι σχετικῶς ἐπιμελημένες. Οἱ τοξωτὲς φωτοσχισμὲς πού ἀνοίγονται στοὺς ἄξονες τῶν τυμπάνων τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί τῆς τρουλοκαμάρας περιβάλλονται ἀπὸ τοξωτὰ ἀψιδώματα κατασκευασμένα ἀπὸ πλίνθινες ὀδοντωτὲς ταινίες³⁵ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τῆς τοιχοποιίας γιὰ λόγους στατικούς, ἀλλὰ κυρίως αἰσθητικούς. Ἐτσι τὸ σύμπλεγμα φωτοσχισμῆ-ἀψίδωμα, πού βρῖσκεται κάτω ἀπὸ τὸ καμπύλο ὀδοντωτὸ γέισο, ἐγγράφεται ἁρμονικὰ μέσα στὴν ἀμβλεία γωνία πού σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὴν στέγη. Ἡ διακοσμητικὴ διάθεση, λοιπόν, ἐκδηλώνεται μέ τὴν χρῆση κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου σέ διακεκρωμένες θέσεις μέ πρόθεση νά τονισθοῦν κάποιες γραμμὲς πού θά συμβάλλουν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση τῶν ὀψεων. Τὰ παράθυρα στὴν βόρεια καί στὴν νότια πλευρὰ, κάτω χαμηλά, παραμένουν ἀπλά, ἀδιακόσμητα, μέ εὐθύ-

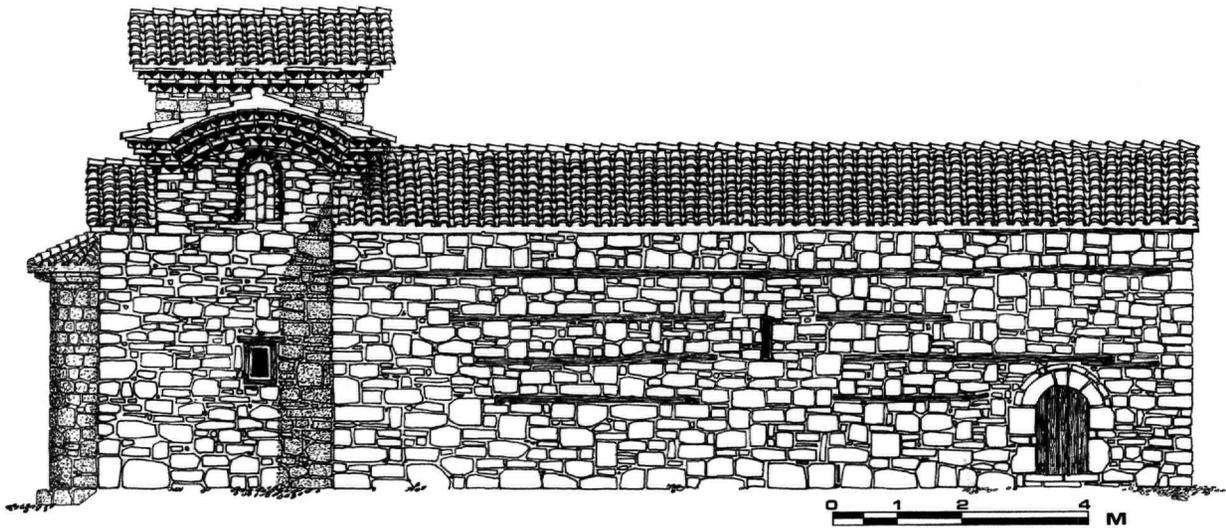
32. Ἄ. Ὁρλάνδος, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ABME A'* (1935), σ. 42-46.

33. Π. Βοκοτόπουλος, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνῆ στοὺς Μονοδένδρι Ζαγορίου, *Ἐκκλησιές* 1, 1979, σ. 117 καί σημ. 22-25.

34. Ὁρλάνδος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 32), σ. 50-51.

35. Πὰ ὀδοντωτὲς ταινίες γενικῶς βλ. G. Millet, *L'école grecque dans*

l'architecture byzantine, Παρίσι 1916, σ. 146-174, 184-189, 264-265, 268-279. Η. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-32), σ. 90-130. Π. Βοκοτόπουλος, Περί τῆς χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καί Σωσιπάτρου, *ΔΧΑΕ Ε'* (1966-1969), σ. 164.

Εἰκ. 8. Οἱ Ταξιάρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας, Βόρεια ὄψη.

γραμμα ἀνώφλια. Ἡ διάνοιξή τους εἶναι μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Σέ αὐτό ὀφείλεται καί ἡ ἀσύμμετρη διάταξή τους σέ σχέση μέ τά ὑπερκείμενα σχισμοειδή στό τύμπανα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας.

Κατά κανόνα τό ἐνδιαφέρον τῶν τεχνιτῶν τῆς ἡπειρωτικῆς ἐλλαδικῆς ναοδομίας συγκεντρώνεται κυρίως στήν ἀνατολική ὄψη. Ὁ ἀρχικός μας ναός δέν ἀκολουθεῖ αὐτόν τόν κανόνα. Ἐδῶ οἱ τεχνίτες ἐνδιαφέρονται γιά τήν διάρθρωση καί τῶν ἄλλων ὄψεων. Ἔτσι τό οἰκοδόμημα παραμένει ταπεινό μόνον ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μεγέθους. Ἡ πρόθεση νά κατασκευασθεῖ συμφῶνως πρός τά παραδοσιακά πρότυπα εἶναι ἐμφανής. Τά καμπυλωμένα γείσα πού παρακολουθοῦν τά τόξα μετώπου τῶν θόλων εἶναι λύση πού βρῖσκεται μορφολογικῶς κοντά στήν βυζαντινὴ παράδοση. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες, γιά τά τυφλά ἀψιδώματα, γιά τήν διάσπαση τῆς στεγάσεως σέ πολλά διαδοχικά ἐπίπεδα. Ἡ μόρφωση τῶν γείσων καί τῶν τόξων μέ πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες θυμίζει ἀγιορείτικα³⁶ καί κοντινά θεσσαλικά³⁷ πρότυπα. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό μνημεῖο ἀποτελεῖ ἀπλουστευμένη ἀνάμνηση τῶν βυζαντινῶν προτύπων, ὅπου γίνεται προσπάθεια γιά κάποια

μορφολογική ἔξαρση καί ἀνάδειξη μέ βυζαντινά στοιχεία, μέ τήν διάθεση ὁμως πενιχρῶν οἰκονομικῶν μέσων. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς μορφολογίας ὁ ναός παρουσιάζει ἔντονες ἐπιρροές ἀπό στοιχεία τόσο τῆς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως τῆς Πίνδου, ὅσο καί τῆς γειτονικῆς Ἡπείρου³⁸.

Ἡ ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ νεότερου κτίσματος εἶναι ἀπογοητευτική, διότι πρόκειται γιά ἓνα ἄκοιμφο κτίσμα, σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀρχικό ναό πού εἶναι πλούσιος σέ διάπλαση ὄγκων. Ἡ ἀπλουστευμένη τυπολογία του ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά μὴν ὑπάρχουν πολλές δυνατῆτες μορφολογικῆς ποικιλίας. Οἱ ὄψεις εἶναι ἐνιαῖες καί ἀδιάρθρωτες, χωρίς καθόλου διακοσμητικὴ διάθεση. Ποικίλλονται μόνον ἀπό τούς ξυλοδέσμους, τίς φωτοσχισμές καί τίς θύρες. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχεῖο στήν βόρεια θύρα εἶναι τό τοξωτό, λίθινο ὑπέρθυρο σέ ὑποχώρηση λίγων ἑκατοστῶν ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, πού περιβάλλεται ἀπό δεύτερο τόξο ἀπό πλακοειδεῖς λίθους στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν τοιχοποιία, καθὼς καί οἱ σταθμοὶ ἀπό εὐμεγέθεις λίθους χωρίς ἐπίκρανα³⁹. Τό δυτικὸ θύρωμα ἔχει λιγότερο πλαστικὴ μορφή, διότι εἶναι ἀπλό, τοξωτό, ἀπὸ δομι-

36. Παρεκκλήσιο Ἁγίας Ζώνης μονῆς Βατοπεδίου, τρούλοι λιτῆς καθολικοῦ μονῆς Χίλανδαρίου, καθολικό μονῆς Ζωγράφου.

37. Μονές Μεταμορφώσεως καί Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων, Γ. Σωτηρίου, Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων, *ΕΕΒΣΘ* (1932), σ. 394 εἰκ. 12, σ. 401 εἰκ. 18.

38. Τοξωτά πλαίσια θυρῶν σέ ὑποχώρηση, γείσο ἀπὸ ἐπάλληλες σειρὲς ὀδοντωτῶν ταινιῶν κ.ἄ.

39. Πά λίθινα τοξωτά ὑπέρθυρα βλ. Χ. Μπούρας, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν Ἄλωση (1453-1821), *ΑΘ* 3 (1969), σ. 171.

Εἰκ. 9. Οἱ Ταξίαρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Ἀνατολική ὄψη.

κούς λίθους, τελείως ἀκόσμητο. Θύρες μέ λίθινο ἀκόσμητο τοξωτό πλαίσιο ἐπικρατοῦν στήν Ἡπειρο τόν 17ο αἰώνα, ἐνῶ ἀργότερα, ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου, κατασκευάζονται κατά κανόνα μέ ὀριζόντιο ἀνώφλι καί τό πλαίσιο κοσμεῖται μέ ἀνάγλυφα⁴⁰.

Τά ἀνοίγματα στό σύνολό τους εἶναι ἐξαιρετικά περιορισμένων διαστάσεων καί ἀριθμοῦ, ἐπικρατούντων τῶν πλήρων, σέ τρόπο ὥστε ἡ ἔκφραση τῶν ὄγκων τοῦ ναοῦ νά παραμένει μονολιθική⁴¹.

Εἶναι πολύ πιθανόν στήν ἐκλογή τοῦ τύπου τοῦ ναοῦ νά ἔπαιξε σημαντικό ρόλο ἡ τοπική παράδοση⁴² μέ τήν ἐμμονή στήν οἰκοδόμηση ἐκκλησιῶν συμφώνως μέ τούς παραδοσιακούς βυζαντινούς τύπους, ἡ οἰκονομική ἀδυναμία τῶν κατοίκων, ὥστε νά ἀνεγερθεῖ μεγαλύτερος ναός, καί ἴσως τό ἀπομακρυσμένο τῆς περιοχῆς, χάρις στό ὅποιο οἱ κάτοικοι ἀπελάμβαναν ὀρισμένων εἰδικῶν προνομίων⁴³. Ὁ ναός, ἐκτός ἀπό τά ἀπλά ἀλλά ἐνδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεῖα του, μᾶς δίνει τήν ἀφορμή νά κάνουμε παρατηρήσεις σχετικές μέ τόν σπάνιο ἄν ὄχι μο-

ναδικό τύπο τοῦ μονόκλιτου σταυρεπίστεγου καί ἐν ταυτῷ τρουλοκάμαρου ναοῦ στόν ὁποῖο ἀνήκει.

Εἰκονογραφικό πρόγραμμα

Στόν ναό παρατηρεῖται ἀπουσία γλυπτοῦ διακόσμου σέ ἀντίθεση μέ τόν ζωγραφικό, πού ἀναπτύσσεται στό σύνολο τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Σήμερα λείψανα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου σώζονται σέ κακή κατάσταση καί καλύπτουν ὀλόκληρο τό σύστημα τῶν θόλων, τά τόξα, τά τύμπανα τῶν τοίχων τῆς τρουλοκαμάρας καί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, καθῶς καί τίς παραστάδες τοῦ τόξου τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Εἶναι διατεταγμένα σέ ἐπάλληλες ὀριζόντιες ζῶνες. Τοιχογραφίες σώζονται ἀκόμη στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Οἱ συνθέσεις προσαρμόζονται μέ χαρακτηριστικό τρόπο στίς καμπύλες ἐπιφάνειες.

Ἡ ἰστορία ἀκολουθεῖ τό τυπικό θεματολόγιο μέ πολυπρόσωπες συνθέσεις, μέ ζωγρά καί πλούσια θέματα. Ξεχωρίζουν οἱ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορα στόν θόλο τῆς τρουλοκαμάρας (Εἰκ. 10) καί τῆς Πλατυτέρας μέ τόν Χριστό μπροστά στό στήθος της μέσα σέ μέταλλο στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Εἰκ. 11). Στό τύμπανο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζονται ὁ Μελισμός καί οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (Εἰκ. 12). Διακρίνονται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τά δεξιά οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καί Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Οἱ ἱεράρχες, πλὴν τοῦ Βασιλείου, κρατοῦν ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Τό κείμενο τοῦ εἰληταρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου, τό ὅποιο κρατεῖ ὁ ἱεράρχης μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό τούς ἄλλους δύο, ἀναφέρει: *ΚΑΙ ΠΟΙΗCON ΤON MEN ΑΡΤΟΝ / ΤΟΥΤΟΝ ΤΙΜΙΟΝ Κ(ΑΙ) ΑΓΙΟΝ ΑΙΜΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ CΟΥ*. Τά τῶν εἰληταρίων τῶν ἄλλων ἱεραρχῶν εἶναι δυσανάγνωστα.

Στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καί τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἔχουμε τήν παραλλαγή πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν θέση στήν ὁποία εἰκονίζεται ὁ εὐχαριστιακός Χριστός, εὐρισκόμενος στά χέρια τοῦ ἱεράρχη (Εἰκ. 12). Πράγματι, ὁ ἅγιος Βασίλειος κρατεῖ στήν

40. Βοκοτόπουλος, δ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 118.

41. Πά τίς στενές φωτιστικές σχισμές, οἱ ὁποῖες σπανιότατα ἀπαντοῦν κατά τήν βυζαντινή περίοδο, εἶναι ὅμως συχνές σέ μνημεῖα τῆς τουρκοκρατίας βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἡπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 164.

42. Ὁ μεταβυζαντινός σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κλενοβοῦ εἶναι πολύ κοντά.

43. Ν. Μοσχοβάκης, *Τό ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1882, σ. 50, ὅπου σχετικές πληροφορίες γιά τήν πολύπλοκη διαδικασία χορηγήσεως ἀδείας ἀνεγέρσεως ναῶν κατά τήν τουρκοκρατία.

άνοικτη άριστερή παλάμη, άνακαθισμένο σέ προτομή, τόν θυόμενο-μελιζόμενο σέ μικροσκοπικές διαστάσεις, ζωντανό, γυμνό, σέ ήλικία παιδιοῦ, μέ κομμένα τά χέρια άπό τούς βραχίονες καί τά πόδια άπό τούς μηρούς, καί μέ τό δεξιό χέρι τόν λογχίζει⁴⁴. Άκριβώς ίδια άπεικόνιση τοῦ θυομένου-μελιζομένου ὑπάρχει στήν Κόκκινη Παναγιά στήν Κόνιτσα (15ου αἰ.)⁴⁵ καί στόν Άγιο Ίωάννη τόν Θεολόγο τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά (1522)⁴⁶. Τήν ίδια παραλλαγή θά συναντήσουμε στήν Όδηγήτρια Άπόλπενας Λευκάδος (1449/50), ὅπου ὁ άγιος Βασίλειος κρατεῖ τόν εὐχαριστιακό Χριστό ὡς παιδί γυμνό καί ξαπλωμένο στήν άριστερή παλάμη καί μέ τό δεξιό χέρι εὐλογεῖ⁴⁷, καί στό Sarmasikli Ματζούκας (α΄ μισό 15ου αἰ.) ὅπου ὁ ιεράρχης κρατεῖ τόν Χριστό-βρέφος ἔσπαργανωμένο καί ξαπλωμένο⁴⁸. Χαμηλότερα άπό τόν μελιζόμενο εἰκονίζεται ὁ δίσκος πού καλύπτεται άπό τόν άστερίσκο. Ἡ μεταγενέστερη διάνοιξη τοῦ παραθύρου καί ἡ άπολέπιση τῆς τοιχογραφίας δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά διαπιστώσουμε ἄν άπεικονίζοταν ἡ άγία Τράπεζα. Στήν ἐνδιαφέρουσα παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καί τῶν συλλειτουργούντων ιεραρχῶν θά ἐπισημάνουμε τά ακόλουθα:

– Τά παραδείγματα πού διασώθηκαν άπό τήν παραλλαγή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στά χέρια τοῦ ιεράρχη εἶναι πολύ λίγα.

– Στίς παραστάσεις τῆς παραλλαγῆς στήν Κόνιτσα καί στήν Άπόλπεννα, καθῶς καί στούς μεταβυζαντινοῦς ναοῦς τῆς Μαυριώτισσας καί τῶν Ταξιαρχῶν, ὁ ιεράρχης πού κρατεῖ στήν παλάμη του τόν εὐχαριστιακό Χριστό εἶναι ὁ άγιος Βασίλειος⁴⁹.

– Ἡ ἔξεικόνιση τοῦ Χριστοῦ γυμνοῦ δηλώνει τήν στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ καί τοῦ Μελισμοῦ, ὅταν τά Τίμια Δῶρα εἶναι ἀκάλυπτα συμφώνως πρός τό τυπικό τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἡ πράξη τοῦ Μελισμοῦ ἔχει συντελεσθεῖ ἐφ' ὅσον ὁ Χριστός εἰκονίζεται ἤδη διαμελισμένος. Τό σφράγισμά του άπό τόν ιεράρχη εἶναι δηλωτικό τῆς ἄρσεως καί τοῦ μελισμοῦ τοῦ ἁμνοῦ.

– Στήν παραλλαγή πού ἐξετάζουμε τά λειτουργικά ἀντικείμενα εἰκονίζονται σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Στήν Άπόλπεννα ἐπάνω στήν άγία Τράπεζα εἰκονίζεται ὁ δί-

Εἰκ. 10. Οἱ Ταξιαρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Ὁ Παντοκράτορας.

σκος, καλυμμένος άπό τόν άστερίσκο, τό ποτήριο καί δίπλα τό εὐαγγέλιο, ἐνῶ στό Sarmasikli στήν άγία Τράπεζα βρίσκεται ὁ δίσκος καί τό ποτήριο. Μέ τήν ἔξεικόνιση τοῦ δίσκου δίπλα στόν εὐχαριστιακό Χριστό δηλώνεται ἡ στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ, μέ τήν μεταβολή τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ.

– Στίς παραστάσεις στήν Κόκκινη Παναγιά στήν Κόνιτσα, στόν Άγιο Ίωάννη τόν Θεολόγο τῆς Μαυριώτισσας καί στούς Ταξιαρχες στό Ἐλάφι ὁ Χριστός παριστάνεται ὡς νήπιο, ἐνῶ στήν παράσταση στό Sarmasikli Ματζούκας ὡς βρέφος.

44. Πά τήν ἔξεικόνιση τοῦ Χριστοῦ στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργούντες ιεράρχες μπροστά στήν Άγία Τράπεζα μέ τά Τίμια Δῶρα ἢ τόν εὐχαριστιακό Χριστό*, Ἀθήνα 1991. Εἰδικῶς γιά τήν παραλλαγή στήν ὁποία ὁ Χριστός βρίσκεται στά χέρια τοῦ ιεράρχη, βλ. σ. 124-125, 307-316.

45. Ὁ.π., εἰκ. 230-231.

46. Γ. Γούναρης, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Άγίου Ίωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά*, *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 9-11 καί πίν. 3.

47. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., σ. 308.

48. Ὁ.π., εἰκ. 230-231, 233-235.

49. Πά τόν λόγο τῆς προτιμήσεως αὐτῆς βλ. ὁ.π., σ. 314.

Στόν θόλο της τρουλοκαμάρας γύρω από τόν Παντοκράτορα εικονίζονται άγγελικές τάξεις (ουράνιες δυνάμεις). Στίς τέσσερις άκρες εικονίζεται ανά ένας άγγελος ανάμεσα σέ πολυόματα χερουβείμ⁵⁰ και έξαπτερυγα σεραφεείμ⁵¹. Στο άνατολικό τύμπανο τής τρουλοκαμάρας, έκατέρωθεν τής φωτοθυρίδας, εικονίζονται ό άγγελος Κυρίου και ή Θεοτόκος, πού συνθέτουν τήν παράσταση του Έυαγγελισμού, και χαμηλότερα δύο ιπτάμενοι άγγελοι πού κρατοῦν τόν Χριστό μέσα σέ κυκλική δόξα. Στο δυτικό τύμπανο τής τρουλοκαμάρας εικονίζεται ή Πεντηκοστή.

Στά έσωρράχια τής έγκάρσιας καμάρας εικονίζονται όλόσωμοι τέσσερις προφήτες, ανά δύο σέ κάθε έσωρράχιο (στό βόρειο έσωρράχιο εικονίζονται οί προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών). Στο βόρειο και νότιο τύμπανο τής έγκάρσιας καμάρας, έκατέρωθεν των φωτοθυρίδων, εικονίζονται ανά δύο οί τέσσερις ευαγγελιστές, καθήμενοι σέ σκαμνιά και κρατώντας άνοικτά ευαγγέλια. Στο νότιο τύμπανο, κάτω από τούς δύο ευαγγελιστές, υπάρχει σχεδόν κατεστραμμένη παράσταση και άκόμη χαμηλότερα δύο παραστάσεις, εκ των όποιων ή άριστερή εΐναι άδιάγνωστη και ή δεξιά εικονίζει τήν Βάπτισή του Χριστού. Στο βόρειο τύμπανο, κάτω από τούς δύο ευαγγελιστές, υπάρχει τοιχογραφία σέ κατάσταση προχωρημένης φθοράς και στήν άμέσως ύποκείμενη σειρά ή Σταύρωση άριστερά και ό Θρήνος δεξιά.

Στόν δυτικό τοίχο, στό τύμπανο έπάνω από τό τόξο, υπάρχουν άδιάγνωστες, λόγω τής φθοράς, τοιχογραφίες. Στο τόξο πού άνοίγεται στόν δυτικό τοίχο, στήν νότια παραστάδα εικονίζεται όλόσωμος, μετωπικός ιεράρχης και ψηλότερα, στό νότιο έσωρράχιο, μορφές ιπτάμενων άγγέλων πού κατεβαίνουν κλίμακα. Στο κλειδί του τόξου εικονίζεται μεμονωμένη μετωπική ήμίσωμη μορφή, ή όποία εύλογεί κρατώντας συνεπτυγμένο εΐλητάριο. Στήν βόρεια παραστάδα του τόξου εικονίζεται όλόσωμος ό άγιος Στέφανος ό διάκονος, κρατώντας θυμιατήρι, τό όποιο έχει τήν μορφή ναού μέ τρεις τρούλους (κατζίον) και ψηλότερα, στό βόρειο έσωρράχιο, μορφές άγγέλων πού ανεβαίνουν κλίμακα, άτενίζοντας πρός τά έπάνω.

Χαμηλά, σέ μερικά σημεία διασώζεται γραπτός διάκοσμος πού άπομμεΐται όρθομαρμάρωση. Σποραδικά διακρίνονται οί άνάγλυφοι, γύψινοι, φωτιστέφανοι εικονιζόμενων μορφών, πού κοσμοῦνται μέ έκτυπα φυτικά σχέδια.

Εικ. 11. Οί Ταξίαρχες στό Έλάφι Καλαμπάκας. Ό Χριστός. Λεπτομέρεια από τήν παράσταση τής Πλατυτέρας.

Στόν δυτικό τοίχο του άρχικου ναού, έξωτερικώς και στό δεξιό τμήμα υπάρχουν δύο τοιχογραφίες. Στήν μία εικονίζονται τρεις μετωπικές μορφές ιεραρχών πού κρατοῦν μαργαριτοκόσμητα έσταχωμένα ευαγγέλια. Σήμερα οί μορφές διατηροῦνται μέχρι τούς μηρούς (Εικ. 13). Στήν δεύτερη τοιχογραφία εικονίζεται μεμονωμένη, μετωπική μορφή ιεράρχου, σέ μεγαλύτερο μέγεθος από τίς προηγούμενες, πού διατηρείται στηθαία. Οί τοιχογραφίες αυτές περιβάλλονται από πλατιές ταινίες μέ γραπτή διάκόσμηση από φυλλόμορφα και άνθινα σχέδια. Έπιγραφικά στοιχεία δέν διακρίνονται στό έσωτερικό του ναού, σχετικά μέ τήν χρονολόγηση των τοιχογρα-

50. Παριστάνονται ως δύο πύρινοι τροχοί περασμένοι ό ένας μέσα στόν άλλον, πλήρεις όφθαλμών και μέ τέσσερις πτέρυγες, κατά τό όραμα του προφήτου Ίεζεκιήλ (Ίεζ. 1, 15).

51. Παριστάνονται μέ έξι πτέρυγες και στό μέσον νεανικό πρόσωπο ανθρώπου, κατά τό όραμα του προφήτου Ήσαΐα (Ήσ. 6, 1).

Εικ. 12. Οί Ταξιάρχες στό Έλάφι Καλαμπάκας. Ή κόγχη τοῦ Ίεροῦ Βήματος.

Εικ. 13. Οί Ταξίαρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Μορφές ἱεραρχῶν στόν δυτικό τοῖχο (ἐξωτερικῶς) τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

φιῶν. Ὅλες σχεδόν οἱ τοιχογραφίες πού σώζονται ἐμφανίζουν ἐκτεταμένες φθορές ἀπό τήν ὑγρασία καί τίς ἀνθρώπινες ἐπεμβάσεις. Εἶναι τοιχογραφίες καλῆς τέχνης καί ἀνάγονται στόν 17ο καί τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα.

Χρονολόγηση

Ἡ ἔλλειψη ἐπιγραφικῶν στοιχείων μᾶς ἀναγκάζει νά προσεγγίσουμε χρονολογικά τό μνημεῖο μέ βάση ἐνδεικτικά στοιχεῖα καί δεδομένα, ὅπως εἶναι οἱ ἱστορικές μαρτυρίες, τά τυπολογικά, μορφολογικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα καί ἡ ζωγραφική.

Κατ' ἀρχήν τό ἐξαιρετικά μικρό μέγεθος τοῦ ναοῦ δέν θά ἦταν δικαιολογημένο ἂν ἡ ἀνέγερσή του ἦταν μεταγενέστερη τῆς συστάσεως τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ πρώτη ἀναφορά τοῦ οἰκισμοῦ, σύμφωνα μέ ἱστορικές μαρτυρίες, εἶναι τοῦ 1613/14⁵². Ἦταν λοιπόν ἐξωκλήσι πού ἀποτε-

λοῦσε ἀπομονωμένο καταφύγιο ἀνθρώπων ἀπό ἄλλες περιοχές (ποιμένων, ὑλοτόμων κτλ.), γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἀργότερα ἐγινε ἡ συγκέντρωση τοῦ συνοικισμοῦ.

Ἡ τυπολογική ἐνταξη τοῦ ναοῦ δέν ἀποτελεῖ ἀσφαλές χρονολογικό κριτήριον, ἀφοῦ πρόκειται γιά τόν μοναδικό, γνωστό τουλάχιστον, τύπο ναοῦ (μονόκλιτο σταυρεπίστεγο-τρουλοκάμαρο), τοῦ ὁποῖου οἱ βασικές ἀναλογίες α καί β εἶναι οἱ ὑψηλότερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῶν ἤδη δημοσιευμένων σταυρεπίστεγων ναῶν καί μόνον ἡ ἀναλογική σχέση γ βρίσκεται στά πλαίσια τοῦ μέσου ὄρου.

Τά οἰκοδομικά χαρακτηριστικά τοῦ ναοῦ, ὅπως ἡ ἀδειξιότητα στήν χάραξη τῆς κατόψεως, ἡ εὐτελής ποιότητα ἐργασίας στήν λιθοδομή, ἡ χρήση ἀργῶν λίθων, σχε-

52. Κ. Σπανός, Οἱ θεσσαλικοὶ οἰκισμοὶ καί τά ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν τους στήν πρόθεση 215 τῆς μονῆς τοῦ Βαρλαάμ, 1613/1614-19ος αἰώνας, *Θεσσαῖα* 23 (1993), σ. 84, 98-24 (1993), σ. 160.

δόν ἀκατέργαστων καί διαφόρων μεγεθῶν, γωνιολίθων μέ περιορισμένη κατεργασία, ἡ χρήση μεγάλης ποσότητας κονιάματος στους ἀρμούς, εἶναι στοιχεῖα πού δείχνουν ὅτι ἡ οἰκοδομική τεχνική βρίσκεται σέ περίοδο παρακμῆς καί μᾶς ὀδηγοῦν νά χρονολογήσουμε τό μνημεῖο στήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας. Σέ αὐτό συνηγοροῦν καί ὀρισμένα ἀκόμη στοιχεῖα, ὅπως τά μικρά ἀνοίγματα, ὁ ἀνύπαρκτος φωτισμός τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, ἡ κτιστή ἀγία Τράπεζα κ.ἄ. Ὅλα ὅσα προαναφέρθηκαν, καθώς καί ἡ ἱστορική μαρτυρία τῆς ὑπάρξεως τοῦ οἰκισμοῦ κατά τό 1613/14, τῆς ἰδρύσεως τοῦ ὁποίου προηγήθηκε ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, ἄν φυσικά ὁ οἰκισμός ἐξ ἀρχῆς κτίσθηκε στή θέση πού βρίσκεται σήμερα (δέν ἔγινε δηλαδή μετακίνησή του ἀπό ἄλλο σημείο), μᾶς ὀδηγοῦν νά τοποθετήσουμε τόν χρόνο κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στά πρῶτα χρόνια τοῦ 17ου αἰώνα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ ἐξεζητημένος καί ἐντελῶς ἀσυνήθιστος ἀρχιτεκτονικός τύπος, ἡ πολυπλοκότητα τῆς θολοδομίας, ὅπως καί ἡ μορφολογική διάπλαση τοῦ συνόλου μεταφέρουν κάποιες μακρινές μέν ἀλλά ἔντονες ἀναμνήσεις καί ἀποδεικνύουν γνώση βυζαντινῶν προτύπων, ὅπως εἶναι ἡ Κάτω Παναγιά (σταυρεπίστεγος-τρουλοκάμαρος)⁵³ καί ἡ Μεγάλη Παναγιά (τρουλοκάμαρος μέ τήν τρουλοκάμαρα ἀπό τά ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά) στήν Ἡπειρο⁵⁴. Καταλήγουμε λοιπόν νά δεχθοῦμε τόν ναό ὡς ἓνα δείγμα μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς μέ ἔμμομή στους τύπους τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Ἡ ἔμμομή στήν ἐπιβίωση βυζαντινῶν προτύπων ὑπάρχει, ὡς φαίνεται, γιά λόγους καθαρά αἰσθητικούς καί μορφολογικούς, ἐφ' ὅσον λόγοι λειτουργικοί θά πρέπει νά ἀποκλειστοῦν ἐξ αἰτίας τοῦ μικροῦ μεγέθους.

Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν ἀποκλίνει ἀπό τά καθιερωμένα πρότυπα. Ἡ προτίμηση στόν τύπο δείχνει τήν προσπάθεια κατασκευῆς ἑνός φιλόδοξου ἔργου, πρᾶγμα πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν χρήση τοῦ ἀσυνήθιστου τύπου καί τῆς πολύπλοκης θολοδομίας. Ἡ ἐπιλογή τοῦ μεγέθους ὁμως δείχνει τήν οἰκονομική, πληθυσμιακή ἀλλά καί κοινωνική κατάσταση τοῦ συνοικισμοῦ. Τό μνημεῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀξιοπρόσεκτο ἔργο τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ὄχι τόσο ἀπό ἀποψη κλίμακας, ὅσο ἀπό ἀποψη τυπολογίας καί μορφολογίας. Μέ τήν ἀνέ-

γερσή του ἀποδεικνύονται ἡ ἀνάγκη τῶν κατοίκων αὐτῆς τῆς ἀπομακρυσμένης ὄρεινῆς περιοχῆς γιά θρησκευτική ἔκφραση καί ἡ νοσταλγία τοῦ παρελθόντος, ἡ ὁποία δηλώνεται μέ τήν ἐφαρμογή τύπων πού προέρχονται ἀπό αὐτό (τρουλοκάμαρα). Γεννᾶται τό ἐρώτημα πῶς οἱ τεχνίτες μιάς τόσο ἀπομονωμένης περιοχῆς δέχθηκαν τήν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καί ἐπέμειναν στήν διατήρηση τῶν βασικῶν παραδοσιακῶν τύπων καί στοιχείων, ἔστω διαφοροποιημένων, ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στίς λειτουργικῆς ἀνάγκες ἀλλά καί στά οἰκονομικά μέσα πού διέθεταν.

Ἡ Ἡπειρος καί ἡ Θεσσαλία εἶναι δύο περιοχές πού ἀλληλοεξαρτῶνται καλλιτεχνικῶς. Εἶναι γενικῶς ἀποδεκτή ἡ πολιτισμική, θρησκευτική καί καλλιτεχνική ἐνότητα τοῦ χώρου, ἀλλά καί ἡ διαρκῆς ἐπικοινωνία τους. Οἱ κάτοικοι τῆς βραχώδους Ἡπείρου μετέβαιναν στόν θεσσαλικό κάμπο καί οἱ Θεσσαλοὶ ποιμένες μετακινοῦνταν πρὸς τήν Ἡπειρο καί τήν Ἀκαρνανία. Ἡ ἐπικοινωνία γινόταν ἀπό τά περάσματα πού ὑπῆρχαν στήν κορυφογραμμῆ τῆς Πίνδου. Ἀπό τήν ὄρεινῆ περιοχή τοῦ Ἀσπροποτάμου διέρχονται οἱ ὑποχρεωτικῆς διαβάσεις πού ἐνώνουν τήν Θεσσαλία μέ τήν Ἀκαρνανία, τήν Ἡπειρο, τήν Δυτική Μακεδονία καί τήν Ἰταλία. Ἀπό τίς διαβάσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες σημειωτέον ὑπάρχουν καί σήμερα γιά πεζοπόρους, γινόταν τό ἐμπόριο κατά τήν τουρκοκρατία⁵⁵. Ἡ πνευματική καί καλλιτεχνική σχέση τῆς Θεσσαλίας μέ τήν Ἡπειρο δυνάμωσε μέσθ τῆς ἐπικοινωνίας. Τά καραβάνια μετέφεραν, ἐκτός ἀπό τά ἀναλώσιμα ἀγαθά (γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα), σκεύη τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί προϊόντα ἐργαστηρίων, ἀλλά καί βιβλία, εἰκόνες καί χαλκογραφίες. Ἐτσι οἱ μετακινούμενες ὁμάδες ἀνθρώπων, οἱ συντεχνίες τῶν μαστόρων καί τά μεμονωμένα ἄτομα, ἔγιναν φορεῖς τῶν καλλιτεχνικῶν καί αἰσθητικῶν ἀξιών καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως. Τήν ἀνέγερση λοιπόν τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, ἀξιόλογου μεταβυζαντινοῦ μνημείου μέ σπάνιο ἀρχιτεκτονικό τύπο, θά μπορούσαμε νά τήν ἀποδώσουμε σέ τοπικό συνεργεῖο πού κατεῖχε τήν οἰκοδομική τεχνική, τήν τυπολογία καί τήν μορφολογία τῶν ναῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ἐπειδή εἶχε σχετικῆς πληροφορίας ἡ εἶχε ἐπισκεφθεῖ καί γνωρίσει τά μεγάλα βυζαντινά μνημεῖα τῆς

53. Βλ. ὑποσημ. 21.

54. Βλ. ὑποσημ. 22.

55. A. Melan, Οἱ ἐμπορικοί δρόμοι στά Βαλκάνια κατά τήν Τουρ-

κοκρατία, *Ἡ οἰκονομική δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰ.)* (Εἰσαγωγή, ἐπιλογή κειμένων Σπ. Ἀσδραχᾶς), Ἀθήνα 1979, σ. 367-407.

Ἡπειρώτου ἢ ἐνδεχομένως πῆρε μέρος στὴν ἀνέγερση ἠπειρωτικῶν ναῶν.

Ὁλόκληρος ὁ νομός Τρικάλων καὶ ἰδιαίτερος τὸ δυτικὸ τμήμα του (περιοχὴ τῆς Πίνδου) εἶναι πλούσιος σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα. Ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ μελέτη μνημείων, σπάνιων τυπολογικά, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

Ἐπίμετρο

Τὸ Ἐλάφι κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1940 ἀριθμοῦσε 229 κατοίκους, κατὰ τὸ 1981 325 καὶ σήμερα 500, βλαχόφωνους κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Τὸ χωριὸ παλαιὰ ὀνομαζόταν Λουζέστι. Ἀναφέρεται ὡς *λεξέστη* στὴν σ. 49 τῆς προθέσεως 215 τῆς μονῆς Βαρλαάμ με ὀκτώ ἀφιερωτές (1613/14) καὶ με ἑπτὰ ἄλλους μεταγενέστερης ἐποχῆς⁵⁶, ὡς *X(ω)ρ(ιον) Λουζέστι* στό φ. 8β τῆς προθέσεως 291 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (18ος αἰ.) με ἑνδεκα ἀφιερωτές⁵⁷, ὡς *Λουζέστι* στό φ. 5β τοῦ καταστίχου 230 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (1758)⁵⁸, ὡς *Λουζήστι* στό φ. 29 τοῦ κώδικα Τρίκκης με ἡμερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1820: *καταγραφή ὀσπιτιῶν τοῦ βιλαετίου Τρίκκης καὶ Σταγῶν ...1820 Σεπτεμβρίου 29 «Λουζήστι 25»*⁵⁹, ὡς *χορίον λεξέστι* στὴν σ. 28 τοῦ χειρόγραφου κώδικα 280 τῆς μονῆς Βαρλαάμ με χρονολογία 1827: *1827 : μήνα Ἰουλίον ἐσπύθηκεν κλέπτῃς ἑνας ἀνθρωπος / ἀναστάσης μαντζαφλάρας ἀπὸ χορίον λεξέστι κ(αί) ἔ[καμε] / κακοσύνας πολλαῖς κ(αί) μετὰ : 6 : ἡμέρας ἦλθεν εἰς τὴν πα[τρί]δα αὐτοῦ: κ(αί) ἐγάλασεν : 4 : συμπατριῶται*

56. Σπανός, ὁ.π. (ὑποσημ. 52).

57. Κ. Σπανός, Ἡ ἀνέκδοτη πρόθεση 291 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (18ος αἰώνας). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν θεσσαλικῶν τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων, *Θεσσημ* 17 (1990), σ. 49-76 καὶ εἰδικῶς 53, 67.

58. Ὁ οἰκισμὸς ἔχει δική του μερίδα στό κατάστιχο, στὴν ὁποία εἶναι γραμμένα χρηματικὰ ποσὰ σὲ ἄσπρα (1 ἄσπρο=1/20 τοῦ γροσίου), τὰ *κανονικά* (ἐτήσιες εἰσφορές τῶν οἰκογενειάρχων πρὸς τὸν ἐπίσκοπο τῆς περιοχῆς, πού ὑπολογίζονται πρὸς 24 καὶ ἄλλοτε πρὸς 25 ἄσπρα γιὰ κάθε οἰκογένεια) καὶ τὰ *συναιέσια* (ποσὰ ἀπὸ ἄδειες γάμων). Μὲ βάση τὸ ἀναφερόμενο κανονικὸ τοῦ οἰκισμοῦ 576 ἄσπρα, ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν προσδιορίζεται με τὸ πηλίκο τῆς διαφέσεως τοῦ ποσοῦ τοῦ κανονικοῦ με τὸ 24 ἢ τὸ 25. Ἐπομένως ὁ οἰκισμὸς τὸ 1758 εἶχε 576:24=24 οἰκογένειες. Ἀκόμη εἶναι καταχωρημένοι οἱ γάμοι πού τελέστηκαν τὸ 1758 μόνον με τὸ ὄνομα τοῦ γαμπροῦ, ὅπου φαίνεται καὶ τὸ ὕψος τῆς εἰσφορᾶς: πρῶτος γάμος ἄσπρα 135, δεῦτερος γάμος ἄσπρα 270. Τέσσερις ἦλθαν σὲ πρῶτο γάμο καὶ ἕνας σὲ δεῦτερο, βλ. σχετικὰ Κ. Σπανός, Οἱ οἰκισμοὶ τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Σταγῶν στό κατάστιχο 230 τῆς Μονῆς τοῦ Βαρλαάμ τὸ 1758, *Θεσσημ* 38 (2000), σ. 273-304 καὶ εἰδικῶς 291.

*κ(αί) ἔναν παπᾶν Ἰωάννην / καλούμενον κ(αί) βίον πολὺν ἐπῆρεν κ(αί) ἔφιγεν κ(αί) μετὰ : 3 : ἡμέρας κακὸς ὡς κακὸν ἐσκώτωσαν αὐτόν :*⁶⁰, ὡς *λοξέστη* στό φ. 1β σὲ παλαιτύπο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σταγιάδων σὲ ἐνθύμηση τοῦ 1821: *ετοῦτο χαρτῆ ηρθε ης τω λοξέη/ στη 1821 αλοναρηου 18*⁶¹. Ὁ Φ. Πουκεβίλ κάνει λόγο γιὰ τὸ *γεφύρι τῆς Λουζέστης, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαβαίνουμε τὸν ποταμὸ Χάσια, κύριο κλάδο τοῦ Πηνεῖου, ὁ ὁποῖος λίγο πιο κάτω μετονομάζεται σὲ Σαλέμβρια. Ὁ Χάσιας, πού ὑποψιάζομαι ὅτι εἶναι ὁ Ἴον,...* παρακάτω ἀναφέρει ὅτι *καθὼς ἀνεβαίνουμε τὴν κοιλάδα τοῦ Ἴονος* (πού ἀναφέρει ὁ Στράβων, VII, σ. 327) *ἔνα μίλι πρὶν τὴ γέφυρα τῆς Λουζέστης, συναντᾶμε τὸ ὀμώνυμο χωριὸ, ἐνῶ ἔξι μίλια βορειότερα, τὸν Κομισκό, τέσσερα μίλια βορειοδυτικὰ τὴ Λεπενίτσα, τέσσερα μίλια βορειότερα τὴ Βλαχάβα καὶ ἔξι μίλια βορειοδυτικὰ τοῦ προηγουμένου τίς πηγές τοῦ ποταμοῦ*⁶².

Ὁ Γ. Γεωργιάδης, πού ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, γράφει: *Καὶ τὰ μὲν ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Πηνεῖου κείμενα Βλαχοχωρία εἶνε ἐπὶ μὲν τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης αὐτοῦ... Πρὸς δὲ τὰ δεξιὰ τοῦ Πηνεῖου, ἐν ταῖς κοιλάσι τῶν παραποταμιῶν αὐτοῦ κεῖνται τὰ χωρία Βεντίστα, Καλογριανὰ, Μεηδὰν Κερασιά, Γκοντοβάσδα, Κονκλαῖσι, Λοξέστι, Μπουροβίκο, Τσιουραναῖοι ἀποτελοῦντα τὸν δῆμον Κασταναιᾶς με ὀμώνυμον πρωτεύουσα*⁶³.

Ὁ Δ. Τσοποτός μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «...Τὰ ἐν Θεσσαλία τοιαφλίκια τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ κατὰ τὸ σημεῖωμα τοῦ ἀεμνήστου διδασκάλου τοῦ γένους Φιλητά, ἀνακαταταχθέν-

59. Ν.Κ. Παννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980. Περιέχει ἐκκλησιαστικὴς πράξεις τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης ἀπὸ τὸ 1688 ἕως τὸ 1857. Τμήμα Χειρογράφων Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀριθ. 14781 (ἀναφέρεται ὡς κώδικας Μητροπόλεως Λαρίσης).

60. Ν.Α. Βέης, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκεμμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδόμενος ὑπὸ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη. Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρλαάμ (ἐπιμ. Δ.Ζ. Σοφιανός), Ἀθήνα 1984, ἔκδ. ΚΕΜΝΕ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σ. 378. Εὐάγγ. Γουγουλάκη-Ζιώζια, Ἀξιοσημεῖωτα ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἄλλα συμβῆντα στὴν περιοχὴ τῶν Τρικάλων κατὰ τὴν περιόδου τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως μαρτυροῦνται ἀπὸ διάφορες ἐνθυμήσεις, *Τρικαλινὰ* 13 (1993), σ. 234, 254.

61. Πατήρ Ἐλ. Καρακίτσος, *Παλαιτύπα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Σταγιάδων Τρικάλων*, *Θεσσημ* 29 (1996), σ. 252 καὶ σημ. 37-39.

62. Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, Μακεδονία, Θεσσαλία* (μτφρ. Ν. Μολφέτα), Ἀθήνα 1995, σ. 230-231.

63. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Λάρισα 1995, σ. 198.

να ἐνταῦθα κατά Δήμου, εἰς τὰ ἔξῃς: ... Δήμου Καστανέας: Κοκλέοι, Λοζέσι, Μποροβίκον, Τσουραναῖοι»⁶⁴. Ὁ Δήμος Καστανέας, στόν ὁποῖο ὑπαγόταν τό Λουζέ-

σι ὡς συνοικισμός τῆς κοινότητος Ἀμαράντου, κατά τήν ἐποχή τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἀνῆκε διοικητικῶς στήν Ἠπειρο⁶⁵.

Aphroditi A. Pasali

THE CHURCH OF THE TAXIARCHS AT ELAPHI, KALAMBAKA

At the centre of Elaphi, a village in Kastania Aspropotamou, located on the northeast slopes of the foothills of Pindos, west of Kalambaka, at an altitude of 650 m a.s.l., stands the Taxiarchs, a single-aisle, cross-vaulted class A1 church, according to A. Orlandos's classification, with a dome-vault over the transverse vault, orientated E-W. Abutting the west end is a later, sizeable space used as the nave, while the original little church (external dimensions: width 4.75×length 4.25 m, without the bema conch) now constitutes the sanctuary. Attached to the east end is the bema conch, which is semi-circular inside and trilateral outside. The small conch of the prothesis is semicircular and inscribed in the thickness of the east wall. There is no conch of a diakonikon. In the west wall of the original church is a wide opening spanned by an arch 2.50 m wide, the keystone of which is 3.70 m above the level of the floor. The opening is now blocked by a wooden iconostasis in which the royal door and the entrance to the prothesis are formed. The conch of the bema has a solid, built sill, in front of which is a free-standing built altar table. The present nave, of mean external dimensions 8.00×12.90 m, is covered by a timber saddle roof supported by columns, the trusses of which are visible inside. The overall height to the apex of the roof is 5.30 m.

The church is entered through two low, arched doorways, the central one in the middle of the west face and a secondary one towards the west end of the north wall. The illumination of the church is minimal; light is admitted through arched slits arrayed at three levels height-wise: in the tympanum of the dome-vault, in the tympanum of the

transverse vault and in the sanctuary conch. In the nave there are three light-slits, one on each outside wall.

The church is built of roughly dressed stones and copious mortar. The masonry of the east front is more careful, constructed of dressed poros laid in courses of uneven height. The cornice of the sanctuary conch is stone and bevelled, the cornice below the roof of the barrel vault is plain and consists of a row of flattish stones, while the cornices of the transverse vault and the dome-vault are formed of brickwork dentil bands in corbelled arrangement, which follow the curvature of the frontal arches of the vaults, curve horizontally at the corners of the fronts and follow the horizontal arrangement of the roof along the north and south sides. The arched light-slits on the axes of the tympana of the transverse vault and the dome-vault are framed by arcades of brickwork dentil bands.

A part of the mural decoration of the original church is preserved in poor condition. The historical evidence, the structural and morphological features, and the painting lead to a date for the building of the church of the Taxiarchs in the early years of the seventeenth century.

The preference for the rare if not unique architectural type of the single-aisle cross-vaulted church with dome-vault can be attributed to the effort made by a local team of masons to build an ambitious work, in which they applied Byzantine models, known from neighbouring Epirus, but with the very limited economic means of the impecunious shepherds and woodcutters of Aspropotamou, a remote region difficult of access.

64. Π. Ἀραβαντινός, *Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή*, Ἀθήνα 1895 (μέ προσθήκες τοῦ γιου τοῦ Σπυρίδωνα), σ. 604 κ.ἑ. Δ.Κ. Τσοποτός, *Γῆ καί γεωργοί τῆς Θεσσαλίας κατά τήν τουρκοκρατία*,

Ἀθήνα 1977, σ. 270.

65. Ἀ. Δήμου, *Τό Νεραῖδοχώρι τῆς Πίνδου*, Ἀθήνα 1978, σ. 7.